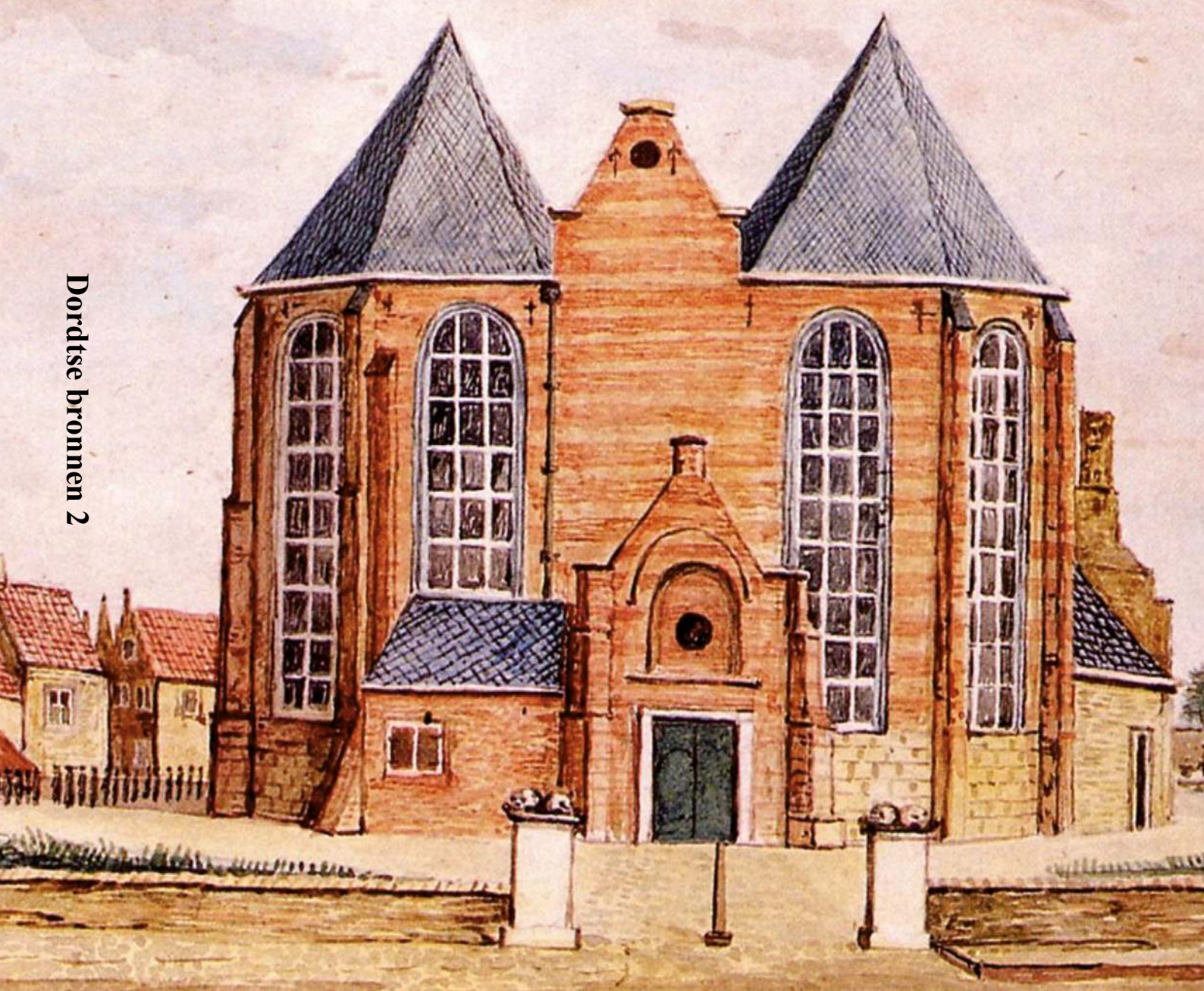

Van de wieg tot het graf

Statistische reeksen voor de demografie van Dordrecht 1574-1811

Van de wieg tot het graf

DORDTSE BRONNEN 2

Van de wieg tot het graf

Statistische reeksen voor de demografie van Dordrecht 1574-1811

H.P.H. Nusteling
E. Havers
Th. van der Weegen

Dordrecht 2008
Erfgoedcentrum DiEP / Vereniging Oud-Dordrecht

Afbeelding omslag:

De Nieuwkerk met kerkhof in 1776. Links van de kerk vindt een begrafenis plaats. Uiterst links staat het in 1834 afgebroken klokhuis van de kerk; (tekening van J. Hoolaart, Erfgoedcentrum DiEP GPV V2/25).

De reeks ‘Dordtse Bronnen’ omvat publicaties van historische Dordtse bronnen. Het uitbrengen van de reeks is een gezamenlijke activiteit van de historische vereniging Oud-Dordrecht en Erfgoedcentrum DiEP.

Redactie:

C. Esseboom (Vereniging Oud-Dordrecht)

E. Havers (Erfgoedcentrum DiEP)

In de reeks Dordtse Bronnen verschijnen:

1. Dese heerlicke Stadt (2006) - W.M. van der Schouw
2. Van de wieg tot het graf (2008) - H.P.H. Nusteling, E. Havers, Th. van der Weegen

ISBN 978-90-812135-3-0

Uitgeverij: Vereniging Oud-Dordrecht

© Vereniging Oud-Dordrecht / Erfgoedcentrum DiEP en de auteurs

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, worden verzocht contact op te nemen met de uitgeefster: Postbus 1124 – 3300 BC Dordrecht.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Ter inleiding	9
1. Statistieken van Dordtse dopelingen: bronnen en achtergronden	15
2. Begraafboeken en sterftestatistieken	35
3. Ondertrouwboeken en huwelijksstatistieken	51
4. Kernreeksen voor de demografie van Dordrecht: inwonertallen, geboorte- en sterftcijfers	69
Noten	79
Lijst van staten	82
Lijst van tabellen	83
Bijlage met tabellen	85

Voorwoord

In 1998 verscheen het tweede deel van de driedelige *Geschiedenis van Dordrecht*, dat de periode 1572-1813 behandelde. In hoofdstuk 3 werd de demografie van de stad behandeld. Het was niet mogelijk in die publicatie het (basis)materiaal voor dopen, trouwen, begraven en de berekende inwonertallen, waarop de daar gepresenteerde uitkomsten en grafieken berusten, in gedetailleerde vorm te verantwoorden. Vanwege het belang van de oorspronkelijke gegevens, niet alleen voor Dordrecht, maar ook voor de geschiedenis van andere delen van het gewest, waarbinnen de stad aan de Merwede destijds als eerste stad van Holland een vooraanstaande plaats innam, leek het wenselijk dit materiaal in een afzonderlijke publicatie voor kringen van geïnteresseerden en deskundigen toegankelijk te maken. Voor het Erfgoedcentrum DiEP en de Vereniging Oud-Dordrecht was deze overweging doorslaggevend om de onderhavige publicatie van het primaire cijfermateriaal voor hun rekening te nemen. Daarvoor zijn de auteurs vooral DiEP, het voormalige Stadsarchief, zeer erkentelijk. Met name willen zij hierbij noemen de heer M.H. Benschop die bijzonder aan de uitgave van de nieuwe *Geschiedenis van Dordrecht* heeft bijgedragen.

Met deze dankbetuiging mag echter niet worden volstaan. Het past hier in deze inleiding ook de amateur-historici die zich belangeloos voor het verzamelen van materiaal uit de oude bronnen ten behoeve van deel 2 hebben ingezet, oprecht dank te zeggen, te weten N.J. Bruyniks, J.P. van Dalen, mw. R. Dragt, mw. M.J. Platt-de Kiewit, mw. H.D. de Prieëlle-Bunk, N. Riet, mw. B.H. Schwencke-Boodt, mw. A.A. Tournier-de Boer, H. Vernes, A. Visscher en mw. J. Zondervan-van Heck. De heren Riet, Vernes en Visscher zijn helaas overleden en kunnen niet getuige zijn van het verschijnen van deze publicatie. Ook zijn de auteurs mevrouw M. Jacobs-Willems erkentelijk. Zij heeft de tabellen die achter in het boek zijn opgenomen, nauwgezet vorm gegeven.

De auteurs onder wier naam de resultaten van het gedane werk verschijnen, zijn steeds nauw bij de opzet en de coördinatie van het 'tellen' en uiteindelijk bij de bewerking van het grondmateriaal betrokken geweest. In deze uitgave bieden zij nu de statistieken die enige jaren geleden omtrent geboorten en dopen, overlijden en begraven, huwelijken en bevolkingsomvang zijn verkregen, dus in uitvoerige vorm aan. Met een weergave van reeksen van cijfers naast een summier beschrijving van de gehanteerde begrippen kon naar hun mening niet worden volstaan. Daarom hebben zij ook achtergrondinformatie en commentaar die voor een goed gebruik van de bronnen van belang zijn in de hierna volgende hoofdstukken opgenomen. Aldus hopen de auteurs de demografische gegevens die voor het tweede deel van de *Geschiedenis van Dordrecht* bijeengebracht werden, aan geïnteresseerden te presenteren op een wijze die de opzet van het oorspronkelijke project ruimschoots verdient.

H.P.H. Nusteling

E. Havers

Th. van der Weegen

Negen van de bijna honderd delen doop-, trouw- en begraafboeken van Dordrecht die het Dordtse Stadsarchief herbergt (Collectie DiEP).

Ter inleiding

Het probleem van betrouwbare gegevens

Uit de zogenaamde pre-statistische tijd zijn maar weinig statistieken overgeleverd. Voor Nederland eindigt deze periode omstreeks 1800. Vanaf 1795 beschikken we namelijk over meer of minder uitvoerige volkstellingen, die regelmatig - meestal om de tien jaar – werden uitgevoerd en waarvan de resultaten meestal ook werden gepubliceerd. Een volgende stap vooruit in zake het verzamelen van demografische gegevens was dat - vanaf 1811 - gemeentebesturen met het in werking stellen van de burgerlijke stand de geboorten, huwelijken en sterfte van de ingezetenen nauwgezet zijn gaan registreren. Bovendien maakten ze deze gegevens periodiek in de vorm van statistische overzichten voor grotere groepen toegankelijk. De nieuwe vorm van informatieverschaffing omvatte niet alleen bevolkingsstatistieken, maar betrof ook andere sectoren van het maatschappelijke leven. Statistieken verschenen aangaande economische activiteiten en financiën, over sociale verhoudingen en voorzieningen, enzovoorts. Mettertijd hebben ze die verder uitgebreid en meer verfijnd. Helaas zijn, onder meer om redenen van ‘privacy’, sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw geen algemene volkstellingen in Nederland meer gehouden. Voor de geschiedschrijving is het evenwel te hopen dat andersoortige overzichten het gemis van deze bronnen in voldoende mate compenseren.

Wie over statistieken aangaande de pre-statistische periode wenst te beschikken, is dus aanzienlijk minder goed bedeed dan voor de tijd erna. De historisch geïnteresseerde moet woekeren met spaarzaam materiaal, dat vaak nog alleen in ruwe, onbewerkte vorm voorhanden is. Slechts heel sporadisch hebben tijdgenoten vóór 1800 demografische statistieken opgesteld. Wanneer dit materiaal wel beschikbaar was, verscheen het maar zelden in druk. Soms lijken dergelijke gegevens zelfs opzettelijk vernietigd te zijn. Die indruk krijgt men althans met betrekking tot tellingen van huishoudens die (wel of niet met vermelding van de daartoe behorende personen) omstreeks 1748 in verschillende delen van de Republiek der Verenigde Provinciën hebben plaatsgevonden. Ook in Holland is toen overal de bevolking op enigerlei wijze geteld, maar in de archieven is weinig van de uitkomsten bewaard gebleven. Zoals ook voor andere delen van dit gewest het geval is, is uit de periode tot 1795 alleen het eindresultaat van de volkstelling uit 1622 voor Dordrecht bekend. In Holland wilde men in dat jaar van elk dorp en stad nauwkeurig het inwonertal weten, om elke plaats naar verhouding evenveel aan het hoofdgeld van één gulden per inwoner te laten bijdragen. Deze belasting legde de provincie op om de oorlog tegen Spanje, die na afloop van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) weer was voortgezet, te bekostigen. Voor het overige waren tijdgenoten die de omvang van de bevolking wilden achterhalen, aangewezen op verspreide, meestal alleen lokaal voorhanden communicanten- en haardstedentellingen.

Gelukkig bestaan er vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw voor de meeste steden, en zo ook voor Dordrecht, nog seriële, veelal kerkelijke bronnen die goede bouwstenen voor de bevolkingsgeschiedenis kunnen leveren. In menig opzicht is deze materie tot dusver onvoldoende onderzocht. Nog in veel te weinig gevallen heeft men gegevens van dien aard tot statistieken verwerkt en nog minder heeft men ze tot samen-

hangende overzichten samengevoegd¹. Met deze opmerkingen zijn allereerst de registers van dopen, trouwen en begraven uit de tijd van de Republiek bedoeld, waarvan het gebruik voor demografische doeleinden niet eens zo lang geleden op grote moeilijkheden stuitte. Behalve het telwerk dat daartoe moest worden verricht, was het bezwaarlijk dat allerlei relevante zaken van de kerkelijke administratie, zoals de omstandigheden waaronder de registers tot stand kwamen, niet genoegzaam bekend waren. Dat onderzoekers onvoldoende van godsdienstige praktijken van alledag op de hoogte waren, stond een goed begrip van het materiaal in de weg. Voor een juist gebruik van het materiaal is het bijvoorbeeld nodig te weten in hoeverre leden van verschillende, aanvankelijk vaak heimelijk opererende denominaties zich aan voorschriften van de wereldlijke overheid conformeerden of deze juist ontdoken. Het is immers zaak vast te stellen welk deel van de bevolking in de registers werd opgenomen en welk deel daarin ontbreekt. De voornaamste gebeurtenissen in het persoonlijke leven van de inwoners, zoals geboorte, huwelijk en overlijden waren vooral in het kerkelijke leven ingebed. Bijgevolg geschiedde de registratie van het een en ander niet altijd binnen het gezichtsveld en de directe invloedssfeer van de wereldlijke bestuurders.

Bevolkingsadministratie door kerken en stadsbestuur

Zoals zich laat aanzien, was de stedelijke overheid nog het meest bij het (onder)trouwen betrokken. Vanaf het begin van de Reformatie, dus sinds de jaren 1570, beschouwden de predikanten, die het huwelijk niet tot de kerkelijke sacramenten rekenden, dit primair als een zaak die tot de zeggingsmacht van de politiek behoorde. Dat komt in Amsterdam zeer duidelijk tot uitdrukking, waar het stadsbestuur zich reeds spoedig na de Alteratie van 1578, dus nadat de stad de kant van koning Filips II had verlaten en de zijde van de Opstand had gekozen, rechtstreeks met de registratie van bruidsparen ging en bleef bemoeien. Het formulier en de procedure volgens welke het aantekenen daar geschiedde, werden door de magistraat heel precies omschreven. In vele andere Hollandse steden ging de magistraat evenwel pas een eeuw later zich rechtstreeks met de administratie van het trouwen bezighouden.

Deze verschillen nemen echter niet weg dat de registratie van huwelijken in Holland vanaf het eind van de zestiende eeuw over het algemeen redelijk volledig geschiedde. Is de verklaring van de betrouwbaarheid van trouwboeken te zoeken in het erkend publieke karakter van het huwelijk en de maatschappelijke belangen van de bruidsparen die daarbij gemoeid waren? Het voornaamste probleem, dat trouwboeken (die in feite ondertrouwregisters zijn) bij het opstellen van huwelijksstatistieken kunnen opleveren, betreft niet de volledigheid, maar een breuk in de continuïteit doordat het bereik van de registratie plotseling veranderde ten gevolge van administratieve aanpassingen. In elk geval lieten zich in Dordrecht naar verhouding minder bruidsparen die elders wensten te trouwen, zich voor ondertrouw inschrijven, toen het stadsbestuur tegen het einde van de zeventiende eeuw tenslotte rechtstreeks bij de administratie zelf betrokken raakte.

Waar trouwlustige paren zoal aantekenden, was vooral afhankelijk van de geboorte- en woonplaats van bruid en bruidegom. De continuïteit in de tellingen van (onder)trouwen in de periode vóór 1811 is zodoende minder vanzelfsprekend dan men wellicht verwacht en vergt, zoals in hoofdstuk 3 blijkt, eveneens voor verschillende andere Hollandse steden nader onderzoek.

Ondanks deze handicap zijn de huwelijkscijfers – eventueel na enige aanpassing – over het algemeen goed bruikbaar. Zo is toepassing van huwelijksstatistieken aanzienlijk minder problematisch dan tellingen die op doop- en begraafboeken zijn gebaseerd.

Een eeuwenoud Dordts natuurstenen doopvont op een nieuwe sokkel. De grootste diameter van dit in rode Bremer zandsteen uitgevoerd romaans doopvont is 95 cm. Het dateert uit de twaalfde of dertiende eeuw. Vele jaren stond het doopvont in een particuliere tuin en later in de tuin van het Dordrechts Museum. Na een grondige schoonmaak en het toevoegen van een sokkel werd de nieuwe bestemming de Augustijnenkerk, (foto Herman A. van Duinen).

Van kerkelijke gezindten die de officiële protestantse leer afwezen, schijnen nogal wat doopboeken, met name zeventiende-eeuwse, verloren te zijn gegaan. Niettemin zijn geboortereeksen uit de tijd vóór 1700 over langere perioden en met meer precisie vast te stellen dan de sterftestatistiek. De registratie van wie begraven werd, was namelijk aanvankelijk uiterst beperkt. Destijds vonden overledenen in het kerkgebouw of – en dan ging het om minder-gegoede ingezetenen - op het rond de kerk gelegen kerkhof hun laatste rustplaats.

Dordrecht kende drie hervormde kerken, te weten de Augustijnenkerk, de Grote Kerk en de Nieuwkerk en twee daarbij behorende kerkhoven (de Augustijnenkerk bezat geen kerkhof). In deze kerken en op deze kerkhoven, die eigendom van de stad geweest zullen zijn, werden alle overleden Dordtenaren, ongeacht hun denominatie, begraven.

Het gebrek aan gegevens is dus niet, zoals bij het dopen, veroorzaakt door religieuze verdeeldheid, maar is het gevolg van het feit dat men pas in de loop van de zeventiende eeuw, gaandeweg, stelselmatig aantekening is gaan houden van het begraven. Allereerst begon men dat te doen voor doden die in de Augustijnenkerk hun laatste rustplaats vonden. Pas enige tientallen jaren later is dat ten slotte ook voor begrafenissen rond de Nieuwkerk gebruikelijk geworden.

De reconstructie van de reeksen

Een probleem van algemene aard bij het demografisch onderzoek was, dat geen van de aanwezige registers, of deze nu huwelijken, doopsels of het begraven betreffen, direct, zonder veel werkzaamheden vooraf, gebruikt kunnen worden. Afgezien van de noodzaak voor de hierboven geschetste problematiek adequate oplossingen te vinden, moest er zeer veel telwerk verricht worden. Zonder primaire, rechtstreeks aan de registers ontleende cijferreeksen zijn toetsing en eventueel nodige aanpassingen immers niet uitvoerbaar. Tot voor kort was er voor Dordrecht op dat gebied weinig voorwerk verricht. In feite moest met het onderzoek naar de demografische verhoudingen in de pre-statistische periode nog worden begonnen.

Gelukkig is de situatie intussen ingrijpend veranderd. Ter voorbereiding van deel 2 van de in 1998 verschenen *Geschiedenis van Dordrecht* (3 delen; Hilversum, 1996-2000) heeft immers een groep enthousiaste, sterk in de geschiedenis van hun stad geïnteresseerde Dordtenaren de dopen, huwelijken en begrafenissen die in de in het stadsarchief aanwezige registers staan opgetekend, geteld. Deze amateur-historici hebben die taak met veel toewijding en grote accuratesse tot een goed einde gebracht.

Dank zij de inspanningen van deze mensen kunnen de lijnen van de demografische ontwikkeling van de stad vanaf de zestiende tot in de negentiende eeuw aanzienlijk nauwkeuriger dan tot dan toe mogelijk was, worden getrokken. Dank zij deze wetenschap kan tevens de historische kennis van de stad op andere terreinen worden uitgebreid en verdiept. Bij de demografische geschiedenis zijn immers *alle* inwoners - vaak in meer dan één opzicht - als medespeler betrokken. Zodoende zijn de tendensen op demografisch vlak voor een samenleving, of deze nu groot of klein is, van wezenlijk belang.

In de lijn daarvan waren de huwelijksstatistieken die op basis van de oude registers werden opgesteld, een onmisbaar hulpmiddel om de omvang van de stedelijke bevolking te berekenen en de veranderingen ervan in de loop der jaren op de voet te volgen.

De verzamelde gegevens maakten het verder mogelijk ontwikkelingen op andere terreinen beter te begrijpen. Men denke aan economie en welvaart, aan politieke verhoudingen (ook met betrekking tot de gilden), aan het beleid in zake sociale voorzieningen en aan de concurrentiestrijd met nabuursteden.

Uiteraard is het ook mogelijk de bevolkingsreeks met eerder verkregen statistieken van dopen en begraven te combineren om het verloop van geboorte- en sterfteniveau te traceren. Aanvankelijk waren deze zeer hoog, zoals uitvoerig in deel 2 van de *Geschiedenis van Dordrecht* beschreven staat.

Dordrecht, 2008

Wanneer in de 17e en 18e eeuw een vrouw uit welgestelde kringen zwanger was, werd aan de naaste familie en vrienden, die op bezoek kwamen, het goede nieuws bekendgemaakt door het aanbieden van een Hansje-in-de-kelder. Door likeur te gieten in deze zilveren kelk kwam een klein poppetje als drijvertje te voorschijn: Hansje in de kelder, het ongeboren kind. Vervaardigd in 1629 door Jan Hermansz. van Ossevoort; (Collectie Simon van Gijn – Museum aan huis, inv. nr. 2.042).

1 Statistieken van dopelingen: bronnen en achtergronden

De dopen van de hervormden

De historisch-demografische statistieken die het eerst aan de orde komen, betreffen die van de dopelingen van de voornaamste christelijke denominaties te Dordrecht en Dubbeldam in de jaren 1574-1811. De reeksen zijn gebaseerd op in het Dordtse Erfgoedcentrum DiEP bewaarde registers en omvatten dus een periode van meer dan twee eeuwen. Hoewel ze in de loop der tijd duidelijke verschuivingen vertonen, blijken de gegevens van de gezindten onderling een behoorlijke samenhang te bezitten.

In tabel 1.1 (zie pag. 85 e.v.) zijn de aantallen dopelingen per jaar uitgesplitst naar gezindte. Het overzicht weerspiegelt een grote verscheidenheid, zowel in de ouderdom van de verschillende bronnen alsook in de aantallen dopelingen die in die registers staan opgetekend. In beide opzichten zijn de doopboeken van de *Hervormde kerk*, in die tijd de Nederduitse Gereformeerde kerk genoemd, het interessantst. De reeks begint in januari van het jaar 1574 en loopt door tot en met december 1811 (Archief 11, inventarisnummer 1-10). Oudere bronnen van dien aard zijn niet aanwezig en het is bovendien de vraag of die ooit voor Dordrecht hebben bestaan.² De keuze voor het begin van de reeks spreekt dan ook voor zich. Hetzelfde geldt trouwens voor de reeksen van ondertrouw en begraven.

Voor het eind van de reeksen kan een geheel andere redenering worden gevolgd. Voor de periode na 1811 zijn namelijk geen moeizame tellingen van kerkelijke gegevens meer nodig, omdat dan de burgerlijke stand in de behoefte aan dergelijke demografische (jaar)cijfers voldoet. In alle Nederlandse gemeenten worden sinds die tijd geboorte, overlijden en huwelijk, maar ook echtscheidingen van inwoners nauwgezet door daartoe aangestelde ambtenaren geregistreerd. Bovendien zijn deze gegevens in tal van overzichten voor kortere of langere perioden in druk beschikbaar.³

Het belang van haar registers voor het demografisch onderzoek dankt de Nederduitse Gereformeerde gemeente aan de plaats die zij tijdens de Republiek der Verenigde Provinciën binnen de Dordtse samenleving innam. Vanaf de tweede helft van 1572 tot het eind van de oude Republiek in 1795 fungeerde zij als de publieke, de officiële kerk. Verreweg de meeste inwoners ontvingen in dat tijdvak binnen die kerk het doopsel. Bij tijden ging het zelfs om nagenoeg alle Dordtenaren. De reeks die in 1574 begint, omvat de dopen van de drie kerken die in Dordrecht de Nederlandse hervormden tot in de negentiende eeuw ter beschikking stonden.

Twee parochiekerken en een kloosterkerk voor de calvinisten

In 1572, kort nadat de watergeuzen binnen de poorten waren toegelaten en de stad zich aan de kant van de Opstand tegen Filips II had geschaard, kregen de calvinisten of gereformeerden de oude kloosterkerk van de Augustijnen voor hun godsdienstoefeningen toegewezen. De aanhangers van de nieuwe leer vormden nog een kleine minderheid. Toch werd vóór het eind van het jaar, tegen alle afspraken in, het katholicisme verboden. De openbare godsdienst werd door het optreden van de stedelijke machthebbers in één slag hervormd. Tegelijkertijd ging de Grote Kerk in protestantse handen over. Het duurde wat langer voordat de gereformeerden de andere parochiekerk binnen de

stadsmuren blijvend in gebruik namen. De parochie van de Sint-Nicolaas- of Nieuwkerk was relatief klein, doordat ze als gevolg van de Sint-Elisabethsvloed in 1421 haar gebied grotendeels had verloren. Alleen het deel van de heerlijkheid van de Merwede dat binnen de stad lag, resteerde de parochie nog. Vanaf de rivier gerekend reikte het territoir niet verder dan de Voorstraatshaven en de Mariëbornstraat. De parochie was arm, zoals blijkt uit de deplorabele toestand waarin het kerkgebouw verkeerde. In 1568 was het door brand zwaar beschadigd. Hoewel het een jaar erna weer voor de katholieke eredienst werd ingewijd, waren de herstelwerkzaamheden slechts provisorisch uitgevoerd. In de eerste, woelige jaren van de Opstand diende de Nieuwkerk bovendien enige tijd soldaten tot onderdak. Enkele reparaties en aanpassingen waren hoognodig toen het gebouw medio 1574 binnen de gereformeerde invloedssfeer werd getrokken. Overigens was de betekenis van de kerk voor de hervormden voorlopig nog marginaal. Vanaf 1586 kwam daar gedurende een aantal jaren de Waalse gemeente bijeen. Pas in 1592, nadat de Sint-Nicolaaskerk ingrijpend was gerestaureerd, vierden de calvinisten er voor het eerst het Avondmaal. Het was een kentering, aangezien in hetzelfde jaar het beheer van de drie hervormde kerken, de Augustijnenkerk, de Grote Kerk en de Nieuwkerk, in een en dezelfde hand werd gebracht.⁴

In de twintig jaren, die verliepen tussen het begin van de reformatie in Dordrecht en wat we maar als de ‘consolidatie’ van 1592 zullen aanduiden, voltrokken zich op demografisch en economisch vlak veranderingen die ook meer licht werpen op de kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in die tijd. In de jaren 1560 was, zoals ook elders, de economie in een zware malaise terechtgekomen. Voor de stad zou eigenlijk pas omstreeks 1585 weer een gunstige economische periode aanbreken. Zodoende waren er lange tijd weinig financiële middelen voor een voortvarend herstel van de Nieuwkerk voorhanden. Het is overigens de vraag of dat werk wél krachtig aangepakt zou zijn, wanneer er voldoende geld was geweest. Men had het kerkgebouw niet direct nodig. Immers de gereformeerde gemeente telde aanvankelijk maar weinig echte leden. In 1574 namen slechts 470 lidmaten aan het Avondmaal deel.⁵ Zelfs indien men rekening houdt met de grote groep zogenaamde liefhebbers, die geen lidmaat waren, maar niettemin regelmatig op zon- en feestdagen naar de kerk gingen, kon vermoedelijk ook zonder de Nieuwkerk worden volstaan. Vanwege de malaise en de nabije oorlog was het inwonertal namelijk drastisch verminderd. Hoe gering de behoefte aan kerkgebouwen was, bewijst het lot dat de buitenparochie Sint-Adriaan ten deel viel. De kerk van deze parochie stond niet ver buiten de stadsmuren, tussen de huidige Prinsenstraat en Suikerstraat. Als zovele kloosterkerken en kapellen werd ze door de watergeuzen geplunderd en is sindsdien nooit meer als kerk gebruikt.

Het moeizame begin van de registratie van de dopen

Van belang is de vraag in hoeverre de hervormde doopboeken uit de eerste jaren van de reformatie bruikbaar en betrouwbaar zijn. Zeker is dat de concrete omstandigheden van de beginperiode niet op volledigheid wijzen. De registratie van doopsels blijkt in november 1575 geheel te stokken. In die maand staan niet meer dan twee dopen ingeschreven en het zou tot 14 februari 1578 duren voordat er weer nieuwe dopen werden genoteerd. Het doopboek geeft op bladzijde 36 over deze nieuwe start de volgende mededeling: *Is op den 16. dach van februarii wederom besloten ende hebben wij predicanten dair tho die vrovrouwen [vroedvrouwen] gebeden dat doch die namen der*

kinderen so gedoept werden moechten aengegeven werden ende opgetekent werden. Factum anno 1578. Ende ys dyt oeck der ganser gemeenten voor gehouden ende gebeden. Deze tekst wijst erop dat de predikanten wilden weten waar kinderen waren geboren om onwillige ouders er toe te brengen en zondig te dwingen, hun kinderen in de hervormde kerk te laten dopen.

Om ondanks de grote lacunes van de eerste jaren toch een vanaf 1574 doorlopende reeks dopen voor de hervormde kerk te presenteren, is voor de periode november 1575 - februari 1578 met geschatte cijfers gewerkt. Het jaartotaal voor 1575 is geconstrueerd door de uitkomsten voor de maanden januari tot en met oktober met de factor 12/10 te vermenigvuldigen. De schatting voor 1578 is op vergelijkbare wijze uitgevoerd, namelijk door het aantal dopen, dat voor februari tot en met december in het doopboek genoteerd staat, met de factor 12/11 te vermenigvuldigen. Vervolgens zijn de waarden van de twee tussenliggende jaren op basis van de schattingen voor 1575 en 1578 geïnterpoleerd. Voor het overige zijn weinig aanvullingen op de beschikbare tellingen doorgevoerd. De reden is simpel deze, dat behoorlijke maatstaven om de beschikbare gegevens op verantwoorde wijze te corrigeren over het algemeen ontbreken. Alleen voor de maanden juli 1601, november 1632, december 1635 en januari 1757, waarvoor de boeken in het geheel geen dopen geven, zijn de jaartotalen op vergelijkbare wijze als voor 1575 en 1578 berekend. Hoe dit precies is gedaan, is in tabel 1.1 vermeld. Bij dit beperkte aantal correcties is het overigens nog mogelijk dat de jaartotalen wat te hoog zijn uitgevallen. Het is namelijk niet uitgesloten dat een deel van de dopen in de maanden waarvoor geen dopen werden vermeld, wél in de boeken zijn opgetekend, maar, zoals meer voorkwam, dit op een ander plaats in het doopboek onder een verkeerde datum is gebeurd. Het risico dat die enkele aanvullingen opleveren, lijkt aanvaardbaar.

Van gebrekkige naar betrouwbare registratie

In de eerste decennia is de administratie niet steeds even nauwkeurig gevoerd. Dat blijkt onomstotelijk bij nader onderzoek. Sterk uiteenlopende verschillen tussen de maandtotalen van de opgetekende dopen duiden in die richting. Wat blijkt? Vóór 1630 was het hoogste jaarcijfer voor dopen in de Dordtse hervormde kerk 810 (1621), wat neerkomt op een maandgemiddelde van bijna 70 dopen. Totalen van ver boven 100 per maand zijn om die reden slechts bij uitzondering te verwachten, maar de tellingen tonen het tegendeel. Hoge maandtotalen zijn er voor maart 1585 (163), mei 1588 (117), februari 1602 (114), november 1608 (124), november 1611 (114), maart (138) en december (108) 1613, december 1616 (134), april (115) en december (135) 1617, april (120) en oktober (110) 1623, oktober 1626 (112), maart (120) en december (152) 1627. Wel heel verdacht zijn de gegevens voor maart 1583 en december 1627, ook wanneer met seizoensinvloeden – bij bruidsparen waren bepaalde maanden meer in trek dan andere - rekening wordt gehouden. Opmerkelijk is voorts dat in het decennium vóór 1600 uitschieters naar boven in het overzicht ontbreken. Dit is echter geen bewijs dat de boeken in dat decennium beter dan normaal werden bijgehouden. Tegen de achtergrond van veranderingen op economisch gebied is het immers merkwaardig dat het gemiddelde voor die tijd ongeveer 20 percent lager blijkt te zijn dan voor de voorgaande en volgende jaren het geval is. Wat de oorzaak van dat verschil precies is, is niet duidelijk. Het kan bijvoorbeeld zijn dat de dopen in de Nieuwkerk niet in het

gemeenschappelijke doopregister werden genoteerd of overgenomen. Maar het is evenzeer mogelijk dat een grotere groep gelovige christenen elders zijn heil heeft gezocht.

Gelet ook op de frequentie van bijzonder lage maandtotalen in de periode 1578-1630 lijken de doopboeken in de eerste halve eeuw op eenzelfde, soms wat al te gemakkelijke manier te zijn bijgehouden. Minder dan 20 dopen staan er voor de volgende maanden opgetekend: voor mei (12) en juni (5) 1578, augustus 1581 (19), augustus (2) en september (13) 1590, september 1592 (13), augustus 1596 (17), juli 1602 (0: al eerder ter sprake gekomen), juli 1604 (18), september (17) en oktober (17) 1610, april 1613 (8) en juli 1627 (17). Wellicht zou uit deze reeks zijn af te leiden dat de maanden augustus en september niet direct in trek waren om in ondertrouw te gaan, maar dat neemt dan nog niet weg dat er bij het optekenen nogal wat fouten ontstonden. Het is geen gewaagde bewering dat hoge en lage maandtotalen duiden op een weinig strak gevoerde administratie.

De registratie laat inderdaad tal van concrete fouten zien. Zo is de dag waarop het doopsel plaatsvond niet altijd duidelijk vermeld. Zelfs de aanduiding van de maanden laat te wensen over, bijvoorbeeld voor de jaren 1610-1611. Het heeft er veel van weg dat de namen van de maanden naderhand aan de series dopen die men voor 1602 aantreft, zijn toegevoegd. De 'toevoegingen' zijn allemaal van dezelfde hand. Voor 1623 geldt een zelfde bezwaar. Deze omstandigheid is vermoedelijk de verklaring voor het grote aantal dopen in februari 1602. Onnauwkeurige dateringen zijn te wijten aan predikanten die laks waren met het inschrijven van de kinderen die zij hadden gedoopt. Ze spaarden doopbriefjes op, maar konden zich later niet altijd meer de precieze datum herinneren. Door deze manier van werken zullen ongetwijfeld ook briefjes zoek zijn geraakt, zodat sommige dopelingen ten onrechte niet in de boeken voorkomen, zoals de beroemdste Dordtenaar Johan de Witt. Met grote vertraging werden aldus de dopen van februari 1585 ingeschreven. Op een totaal van 163 noteerde één en dezelfde hand er niet minder dan 130 onder vermelding van *den lesten martii anno XVc LXXXV* [31 maart 1585]. Een nog saillant bewijs is een rijtje van dertien namen voor het jaar 1590, dat vergezeld gaat van de opmerking: *dese sijn van de maent Julius, Augustus ende September*. Lange series dopelingen, opgetekend door dezelfde persoon, zijn voor maart 1613 en voor 1617 te signaleren. Ten slotte is er een extreem geval van 36 dopelingen. Ze staan tussen de maanden maart en april 1628 vermeld met in de marge de toevoeging *Hi baptizati sunt Ao 1627, a Lydio* [dezen zijn in het jaar 1627 gedoopt door Lydius]. Kennelijk doelt de schrijver hierbij op predikant Balthazar Lydius, die in 1602 uit 's-Hertogenbosch beroepen werd en tot zijn dood in Dordrecht werkzaam bleef. Wellicht is deze grote achterstand ontstaan doordat Lydius in de tussentijd ziek was geworden. In ieder geval is hij het jaar erop – op 20 januari 1629 – overleden. Het al of niet betrokken zijn van Lydius bij deze nalatigheid doet niets af aan het commentaar, dat de predikanten gewoon waren te lang te wachten met het inschrijven van doopbriefjes. Het een en ander was in 1628 aanleiding tot het afspreken van een striktere gedragslijn waaraan alle predikanten zich daadwerkelijk te houden hadden. Bij de maand september van dat jaar treft men de mededeling aan: *Van hier aff sijn de gedoopte kinderkens in de maent aengeteeckent in de welcke sij gedoopt sijn*.

Na nog enkele onregelmatigheden sorteerde dit voornemen het beoogde effect. Zoals eerder werd opgemerkt, staan in het doopboek van de hervormde kerk voor de maan-

den november 1631 en december 1632 geen dopelingen opgetekend, wat niet conform de werkelijkheid zal zijn geweest. Verder zijn voor juni 1638, verdacht weinig, niet meer dan twaalf doopsels vermeld. Men kan zich overigens afvragen of er in dit geval wellicht een relatie was met de zware pestepidemie in de voorgaande jaren. Sinds die tijd zijn in de zeventiende eeuw geen opvallend lage maandtotalen voor de hervormde kerk meer aanwijsbaar.

Dopen in de achttiende eeuw

In de registratie gedurende de achttiende eeuw zijn geen onregelmatige zaken te bespeuren. In totaal zijn er voor die periode slechts vijf maanden met elk minder dan twintig dopen. Dit heeft vermoedelijk niets met nonchalance te maken, maar kan worden toegeschreven aan het geringe aantal kinderen dat toen het doopsel ontving. Regelmaat en orde kenmerken deze eeuw, zoals tot uitdrukking komt in een duidelijk patroon voor de doopdagen. Zo werd, zoals blijkt uit het doopboek van de Grote Kerk (Archief 27, inv. nr. 189), in 1707 op 53 verschillende dagen het doopsel toegediend, waarvan 23 op zondag, 22 op donderdag, 5 op woensdag en de andere 3 dagen respectievelijk op vrijdag, zaterdag en maandag vielen. In de regel was er dus één keer per week, afwisselend zondags en donderdags, gelegenheid om kinderen ten doop te houden. De dagen werden dan ook nauwgezet in het register genoteerd.

Zonen en dochters; vergelijking naar geslacht

In tabel 1.2 zijn de totalen van tabel 1.1 voor alle kerken van Dordrecht en Dubbeldam gegeven, *uitgesplitst naar geslacht* (zonen, dochters en onbekend). Er is dus ook een rubriek 'onbekend'. Dat komt doordat in de registers niet altijd het geslacht en/of de naam van het kind staat vermeld. Voornamen brachten bij het ontbreken van enige aanduiding van het geslacht niet altijd uitkomst, aangezien sommige namen zowel onder jongens als meisjes gangbaar waren.

Tabel 1.2 laat ook aantallen kinderen zien, die als *buitenechtelijk* (onwettig) in de doopboeken werden geregistreerd. In hoeverre de betreffende cijfers een weerslag zijn van het verschijnsel zelf en in hoeverre ze beïnvloed zijn door veranderende maatschappelijke opvattingen, is niet geheel duidelijk. Wat daar ook van zij, in het laatste kwart van de zeventiende eeuw moeten tijdgenoten de aanwezigheid van buitenechtelijke kinderen een probleem zijn gaan vinden. Meisjes die in verwachting raakten, lijken minder vanzelfsprekend met de vader van het (ongeboren) kind te zijn getrouwd. Zou dat onder meer het gevolg zijn van de barrières die omstreeks 1690 – men denke bijvoorbeeld aan het toen ingevoerde middel op het trouwen – werden opgeworpen om trouwen minder gemakkelijk te maken?

In de tabellen 1.3-1.6 zijn voor de verschillende *maanden* van het jaar de *absolute* aantallen dopelingen en de *relatieve* verdeling over de maanden van die jaren weergegeven. Tabel 1.3 en tabel 1.4 hebben betrekking op de stad Dordrecht en de tabellen 1.5 en 1.6 op Dubbeldam. Door de maandtotalen niet voor ieder jaar afzonderlijk, maar per tien jaar te presenteren, zijn de fouten waarmee de Dordtse gegevens - zeker tot 1630 - behept zijn, enigermate afgezwakt. Niettemin worden de maandgegevens van de dopelingen voor de begintijd met enig voorbehoud gegeven.

Nog een opmerking van technische aard moet worden geplaatst. De aanvullingen die hierboven, zoals eerder uiteengezet, voor de gegevens van de hervormde kerk in Dor-

drecht in tabel 1 werden gemaakt, hebben uiteraard ook invloed op andere, daarmee samenhangende cijferopstellingen. Voor de totalen van de tabellen 1.2 tot 1.6 is steeds uitgegaan van de totalen van tabel 1.1, waarbij voor de categorieën die in die tabellen voorkomen, steeds is vastgehouden aan de verhoudingen die in de oorspronkelijke, niet gecorrigeerde cijfers lagen besloten. Er is één uitzondering – of zo men wil twee. Alle gegevens voor 1576 en 1577 zijn in alle opzichten interpolaties van de cijfers voor 1575 en 1578.

Dopelingen van de Waalse kerk

De kanttekeningen bij tabel 1.1 hadden tot dusver voornamelijk betrekking op de Nederlandse hervormde kerk. Maar in die tabel zijn ook gegevens van andere kerken en denominaties opgenomen. Van die gegevens gaat de doopreeks van de Waalse kerk het verst in de tijd terug. Bij het betrekken van de Nieuwkerk in 1585 – het gebruik van die kerk door de Walen zou slechts korte tijd duren – werd ook een register aangelegd waarin de dopelingen werden genoteerd (Archief 11, inv. nr. 74 en 74a). Spoedig registreerde de Eglise Wallonne jaarlijks 20 tot 30 doopsels. Naar schatting telde de gemeente toen 500 tot 600 gelovigen. Decennialang ging het de gemeente goed, maar omstreeks 1660 blijkt ze – gezien het doopregister – veel aan aantrekkingskracht te hebben ingeboet. Het dieptepunt voor de Eglise Wallonne werd bereikt in 1672, toen de Franse koning Lodewijk XIV met zijn leger de Republiek der Verenigde Provinciën binnenviel. Enkele jaren na de aftocht van de vijand veranderde het beeld weer. Het gewelddadige optreden van Lodewijk tegen de protestanten, dat ten slotte in 1685 uitmondde in de opheffing van het Edict van Nantes en het verbod op de gereformeerde godsdienst in Frankrijk, deed vele tienduizenden Hugenoten het land verlaten. Velen van hen weken uit naar de Republiek. In die tijd moet de omvang van de Waalse gemeente in Dordrecht ongeveer verviervoudigd zijn. De grote exodus van Franse protestanten naar andere delen van Europa duurde maar kort, zodat het aantal Fransen dat zich blijvend in Dordrecht vestigde, niet mag worden overschat. Omstreeks 1700 was het jaarlijkse aantal doopsels binnen deze Eglise Wallonne niet meer dan vijf, zes kinderen. De Waalse kerk zal naar schatting niet veel meer dan 150 leden hebben geteld. Wellicht waren er nog mensen die niet van Waalse of Franse herkomst waren, maar vanwege het prestige van de Franse taal bij de Walen kerkten.⁶

Ook Engelse en Schotse baby's werden in Dordrecht gedoopt

Een andere, kleine natie was de Schotse presbyteriaanse gemeente. Sinds 1623 beschikte ze over een vaste predikant en een eigen kerkgebouw. In 1626 vond – althans volgens de aanwezige registers – de eerste huwelijksplechtigheid plaats, waarna drie jaar later het eerste doopsel volgde. Sindsdien werden elk jaar enkele kinderen gedoopt, maar na 1663 gebeurde dat nog maar zelden. Aan het beeld van een kleine gemeenschap zou na de fusie met de Engelse episcopale kerk die in 1700 haar beslag kreeg, weinig veranderen. De episcopale kerk was er bij de komst van de Merchant Adventurers, die zich in 1656 in de Merwestad vestigden, opgericht. Maar die gemeente kwam niet tot bloei, net zo min als de Engelse handel tot ontwikkeling zou komen. Het doopboek van de Engelsen ging verloren⁷, maar veel dopen zullen er niet in opgetekend hebben gestaan. In de doopreeks van de achttiende eeuw, waarin Engelse en Schotse kinderen eendrachtig naast elkaar figureren, gaat het om kleine aantal-

len. Maar hoe gering deze ook zijn, toch hebben ze niet uitsluitend op kinderen van in de stad woonachtige gemeenteleden betrekking. Van tijd tot tijd werden in de ‘geünieerde’ kerk te Dordrecht ook kinderen van soldaten gedoopt, die in andere plaatsen in garnizoenen lagen, bij voorbeeld in 1702, 1758 en 1774. De vijf dopelingen in 1794 waren zonder uitzondering kinderen van Engelse militairen. Het doopboek, dat tot 1809 loopt, getuigt niet van vitaliteit. Van 1807 tot 1818 was er zelfs geen predikant. In 1839 werd de gemeente ten slotte opgeheven.

Dopelingen van de oude religie: rooms-katholieken

Aanzienlijk talrijker waren de katholieken. Hun geschiedenis is ook bewogen en omgeven met meer dramatiek. Van oudsher was het katholicisme de heersende godsdienst. Het verbod op de oude eredienst, kort nadat de stad de kant van de opstandelingen koos, leidde tot verbanning van de roomse priesters en tot vertrek van burgers die het nieuwe bewind niet wensten te accepteren. Na verloop van ongeveer twintig jaar schijnt zich weer een katholieke geestelijke binnen de wallen te hebben gevestigd, de jezuïet pater Willem de Leeuw, die Dordtenaar van geboorte was. Het markeert het schuchtere begin van de katholieke herleving. In 1602 was er een pastoor, die de zielzorg uitoefende voor ongeveer 500 katholieken of communicanten.⁸ Dat aantal zou overeenkomen met 700 à 800 katholieken, de kinderen meegeteld. Veertig jaar later waren er vier of vijf priesters, die in totaal ongeveer 2.000 communicanten in de stad en de verre omgeving bedienden. In het missieverslag over de Hollandse Zending uit 1656 schrijft apostolisch vicaris Codde: *Dordraci vero et in vicinia catholici non superant numerum bis millium communicantium* (In Dordrecht en omgeving komen de katholieken niet boven het getal van 2.000 communicanten uit).⁹ Indien deze opgave van hoogstens 2.000 communicanten in de Dordtse regio voor het midden van de zeventiende eeuw vertaald mag worden in 1.350 communicanten, dus tweederde, in de stad zelf, dan waren er met inbegrip van de kinderen ongeveer 2.000 katholieken. Dat wil zeggen dat ruim tien procent van alle inwoners - in het geheim – tot de oude kerk behoorde.

In verband met de kwestie in zake de volledigheid van de doopaantallen in tabel 1.1 is het nuttig te weten in hoeverre katholieken (en andere *dissenters*) hun kinderen in de publieke kerk lieten dopen. De politieke situatie was aanvankelijk van dien aard dat de katholieke godsdienst geheel verboden was, zodat priesters gedwongen waren hun werk in het geheim te verrichten. Volgens de toen gangbare opvatting was het doopsel in de hervormde kerk het kenmerk dat iemand tot de Nederlandse natie behoorde en bijgevolg een voorwaarde voor het burgerschap.¹⁰ Het doopregister was in civiele zaken ook een probaat middel om iemands burgerlijke afkomst aan te tonen. Onder bedreiging van forse geldboeten en straffen dwong de magistraat de burgers zich aan de praktijken van de publieke kerk te conformeren. Afgezien van enkele perioden waarvoor de doopregisters van de gereformeerde kerk relatief lage uitkomsten opleverden, zoals de jaren '90 van de zestiende eeuw toen katholieke zielzorgers weer in de stad actief werden, en – in mindere mate – de jaren 1631-1635, lijken de inwoners zich uiterlijk lange tijd naar het ongunstige politieke klimaat gevoegd te hebben. Paapse activiteiten riepen in de Merwestad aanvankelijk felle reacties op dan in andere Hollandse steden. Zo werden bijvoorbeeld in 1607 na klachten van hervormden de in de stad verblijvende priesters opgespoord en verbannen. In 1634 en 1635 liet de kerkenraad

het stadsbestuur weten dat roomsgezinden in grotere getale vergaderden dan ooit tevoren en dat de plakkatens gehandhaafd dienden te worden. Men eiste doortastend optreden van de kant van het stadsbestuur.¹¹ De repressie droeg ongetwijfeld bij tot het verschijnsel van crypto-katholicisme binnen de stad, zoals ook in Nijmegen, waar burgers lidmaat van de gereformeerde kerk waren, maar in het geheim aan paapse bijeenkomsten of ‘conventiculen’ deelnamen en hun kinderen in katholieke geest opvoedden.¹² Het is in dit verband veelzeggend, dat doopboeken die van katholieken in Dordrecht bewaard zijn, niet in het begin van de zeventiende eeuw, maar pas in 1672 een aanvang nemen. Niet eerder lijken roomse gelovigen de regel van dopen binnen de eigen kerk algemeen en blijvend te zijn gaan toepassen. Vermoedelijk hebben ze in dat jaar of anders kort nadien onder beperkende bepalingen ook toestemming voor eigen kerkgebouwen gekregen. Deze kerken mochten in elk geval niet aan de buitenkant als zodanig herkenbaar zijn. Het verwerven van deze vrijheid hing vermoedelijk samen met de inval van de Fransen in dat jaar. Om bij de grote beroering die deze oorlog alom veroorzaakte niet het odium van gebrek aan vaderlandsliefde op zich te laden, achtten de katholieken het raadzaam hun samenkomsten voor enige tijd op te schorten. In de tijd die daarop volgde, bezaten de roomsen echter twee kerken, de Maria Maior aan de Voorstraat en de Maria Minor in de Hoge Nieuwstraat, die ze nagenoeg ongestoord hebben kunnen gebruiken.¹³

Rooms- versus oud-katholieken

Het oudste katholieke doopregister is dat van de Maria Maior en begint, zoals gezegd, in 1672. Het doopboek van de Maria Minor, een uit 1725 daterende kopie, gaat terug tot het jaar 1690.¹⁴ Door brand was het oorspronkelijke register zwaar beschadigd, zodat de afschrijver de oudste gegevens niet in de kopie kon weergeven. Om dezelfde reden ontbreken in het afschrift ook een aantal dopen voor de jaren 1690-1693. De gegevens voor de volgende jaren zijn echter volledig overgeleverd, zodat bij benadering is vast te stellen hoeveel katholieken er nadien in Dordrecht woonden. Naar rato van de doopaantallen voor de verschillende gezindten, waarbij de doopsgezinden, wier aantal ondertussen bijzonder gering was geworden, buiten beschouwing gelaten zijn (zie staat 1.4 op pag. 28), was rond de eeuwwisseling maximaal 9 procent van de inwoners rooms-katholiek. Gezien latere gegevens komt misschien 1 procent voor rekening van gelovigen, die in de regio buiten de stad woonden. In het laatste geval waren rond 1700 ongeveer 1.700 inwoners van de stad de oude religie toegedaan. Dat is minder dan het maximum van 2.000 katholieken ofwel 10 procent van de bevolking, zoals hierboven voor het midden van de zeventiende eeuw werd geraamd.

In de eerste helft van de achttiende eeuw is het aantal katholieken in de stad enigszins verminderd. Kleinere doopaantallen behoeven voor die ontwikkeling niet direct bepalend te zijn geweest. De geboortecijfers zijn immers in die tijd voor de gehele stad aanmerkelijk gedaald. Vermindering van het aantal katholieken hing in eerste instantie samen met de omstandigheid dat de Merwestad per saldo inwoners verloor. Proportioneel nam het aantal katholieken (van verschillende pluimage!) zelfs nog wat toe. Dat de rooms-katholieken hun aandeel zagen dalen was het gevolg van interne kerkelijke conflicten. Verschillen in opvatting over spiritualiteit en pauselijk gezag leidden na 1700 tot scheuring onder de Nederlandse katholieken en dat conflict heeft de katholieke gemeenschap in Dordrecht zeker niet onberoerd gelaten.

Waar nu de Oud-Katholieke kerk aan de Voorstraat verrijst, stond voorheen een katholieke schuilkerk. Dit poortje, getekend door Johannes Rutten, stond aan de Doelstraat en verdween met de sloop van de oude kerk in 1842, (Collectie DiEP, 551-35746).

In 1711-1712 koos een kleine groep gelovigen uitdrukkelijk de kant van Rome door zich van de bestaande katholieke gemeenschap af te zonderen. De nieuwe roomse statie die aan de Kuipershaven gevestigd werd, zou op den duur nagenoeg alle katholieken in Dordrecht en omgeving aan zich weten te binden. In staat 1.1 zijn de doopaantallen van de katholieke staties vergeleken met de totalen voor alle kerken in Dordrecht. De opgaven voor de katholieken omvatten, zoals opgemerkt, ook gelovigen die buiten de stad woonachtig waren. Naar globale meting was in 1725-1729 – de scheiding was toen definitief – maximaal 4,3 procent van de inwoners rooms-katholiek, terwijl ongeveer 5,5 procent tot de ‘oud-bisschoppelijke clerezij’, later aangeduid met oud-katholieken, behoorde.

Staat 1.1. De aantallen dopen van de katholieken vergeleken met andere Dordtse kerken, 1698-1809.

	Dopen in de stad	Oud-katholiek	Rooms-katholiek	Samen	% Oud-katholiek	% Rooms-katholiek	% Samen
1698-1702	4073			368			9,0
1725-1729	3104	171	135	301	5,5	4,3	9,8
1793-1797	2600	28	286	314	1,1	11,0	12,1
1805-1809	3229	12	442	454	0,4	13,7	14,1

Omstreeks 1800 was het percentage van de roomsen hoger dan het was vóór de scheuring. Volgens de volkstelling van februari 1815 waren er toen naast 77 oud-katholieken in totaal 2.067 katholieken in Dordrecht, hetgeen neerkomt op bijna 12 procent van de bevolking. Wanneer het verschil tussen het aandeel van de katholieken volgens de doopaantallen in 1805-1809, zoals in staat 1.1 weergegeven, en dat volgens de volkstelling in 1815 (zie staat 1.3) berust op uiteenlopende definities, dan leefden in die dagen bijna 15 procent van de parochianen van de statie aan de Kuipershaven verspreid in de regio buiten de stad. Immers $11,9$ (procentueel aandeel van de katholieken volgens de volkstelling van 1815 zonder de mensen in de regio) / $13,7$ (percentage katholieken in 1805-1809 inclusief buitenparochianen) = $0,87$. Uit aantekeningen in de doopregisters komt de betekenis van de diaspora voor katholiek Dordrecht evenwel minder geprononceerd tot uitdrukking. Van de 93 kinderen die volgens het register in 1805 gedoopt werden, waren er zeven afkomstig van buiten: drie uit Strijen en één uit Dubbeldam, Wieldrecht, Zwijndrecht en Lekkerkerk. Onderzoek naar de herkomst van dopelingen in drie andere jaren, te weten 1715, 1745 en 1775 leverde op vier passanten in 1775 na, geen kinderen op van buiten de stad. Wellicht valt aan de hand van de huwelijks- en overlijdensboeken over dit vraagstuk meer te achterhalen.

De lutheranen vooral actief in de suikerraffinage

De doopgegevens die tabel 1.1 voor de evangelisch luthersens bevat, hebben betrekking op de periode 1690-1811 (Archief 11, inv. nr. 76). De reeks begint voor hen dus later dan voor de andere denominaties. Toch waren er al veel eerder lutheranen in Dordrecht aanwezig. Van hen is bekend dat ze er in het begin van die eeuw heimelijk bijeenkwamen. In 1613 deed de hervormde kerkenraad namelijk zijn beklag bij het

stadsbestuur over lutherse ‘conventiculen’. Een paar jaar daarna probeerden de lutheranen hun positie officieel te regelen, om zo vrij en onbelemmerd hun godsdienst te kunnen uitoefenen. Een verzoek om over een kerkgebouw te mogen beschikken, werd in 1620 door de stedelijke magistraat afgewezen. Pas in 1689 hadden de lutheranen succes. Motieven van economische aard en een gewijzigd religieus klimaat – men denke aan de grotere vrijheid die de katholieken gelaten werd – hebben ongetwijfeld het stadsbestuur tot een meer welwillende houding gebracht. Van stadswegen wenste men te voorkomen dat de Duitsers die in de suikerraffinage werkzaam waren en veelal de evangelische leer waren toegedaan, zich vanwege onvoldoende godsdienstvrijheid niet in Dordrecht maar elders zouden vestigen. De oude kapel van het Blindeliedengasthuis, die toen voor opslag van doodskisten diende, werd de lutheranen voor hun erediensten ter beschikking gesteld en doet tot de dag van vandaag als zodanig dienst. Nadat de kapel passend was ingericht, kon de eerste dominee er zijn werkzaamheden aanvangen.¹⁵

Een van de eerste taken van de nieuwe lutherse predikant was, zoals uit het oude doopregister blijkt, de toediening van het doopsel. Het lijkt aannemelijk dat voordien lutheranen hun kinderen, wier aantal overigens nog bescheiden geweest zal zijn, in de publieke kerk hebben laten dopen.

Staat 1.2 Doopsels in de lutherse kerk (absolute en relatieve omvang) en schattingen van het aantal lutheranen in Dordrecht, 1698-1809

	aantal	% van alle dopen in Dordrecht	Lutherse bevolking
1698-1702	27	0,7	155
1725-1729	73	2,4	465
1756-1760	63	2,9	420
1793-1797	105	4,0	730

Rond de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw waren er in de lutherse kerk gemiddeld iets meer dan vijf dopen per jaar, hetgeen wijst op een gemeenschap van ten hoogste 155 personen.

Honderd jaar later was het aantal doopsels zeker vier keer zo groot. Op grond van dit aantal is het getal van de toen in Dordrecht woonachtige lutheranen op ongeveer zeventienhonderd te ramen.

Beide schattingen zijn verkregen door de bevolkingsreeks voor de stad die in hoofdstuk 4 aan de orde komt, naar rato van hun doopaantallen aan de lutheranen toe te delen.

De laatste raming blijkt redelijk te passen bij opgaven voor de luthersen in de verschillende volkstellingen omstreeks 1810, welke gegevens in staat 1.3 zijn weergegeven. Dit duidt erop dat de statistiek van het dopen een nuttig hulpmiddel is om de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de achttiende eeuw te achterhalen.

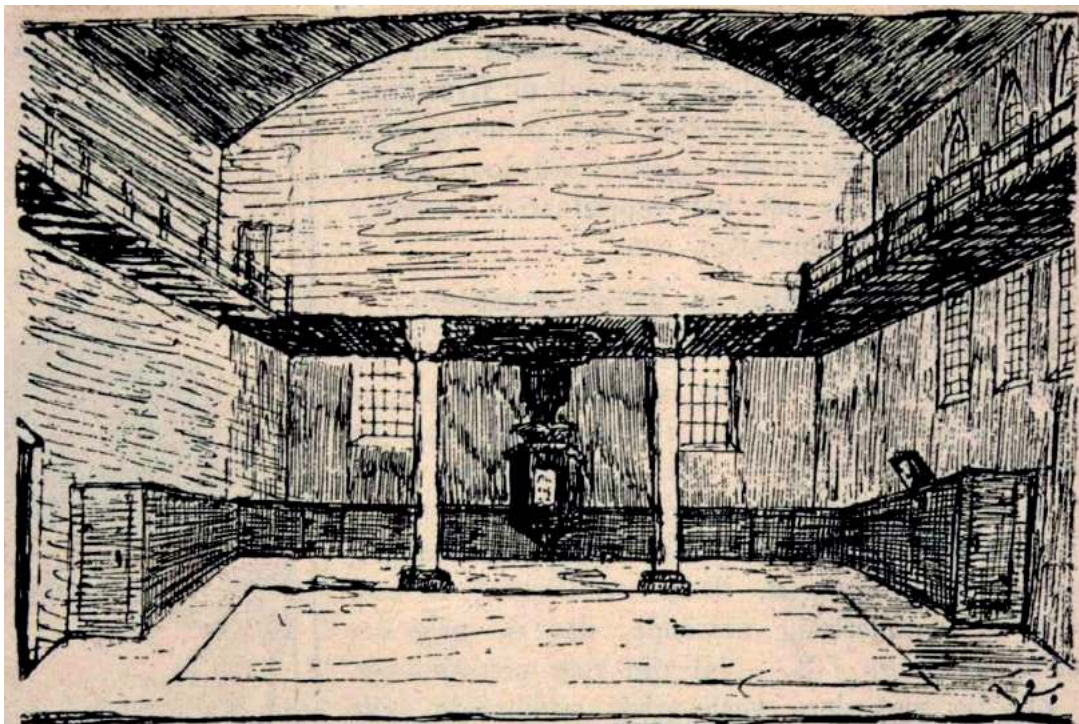
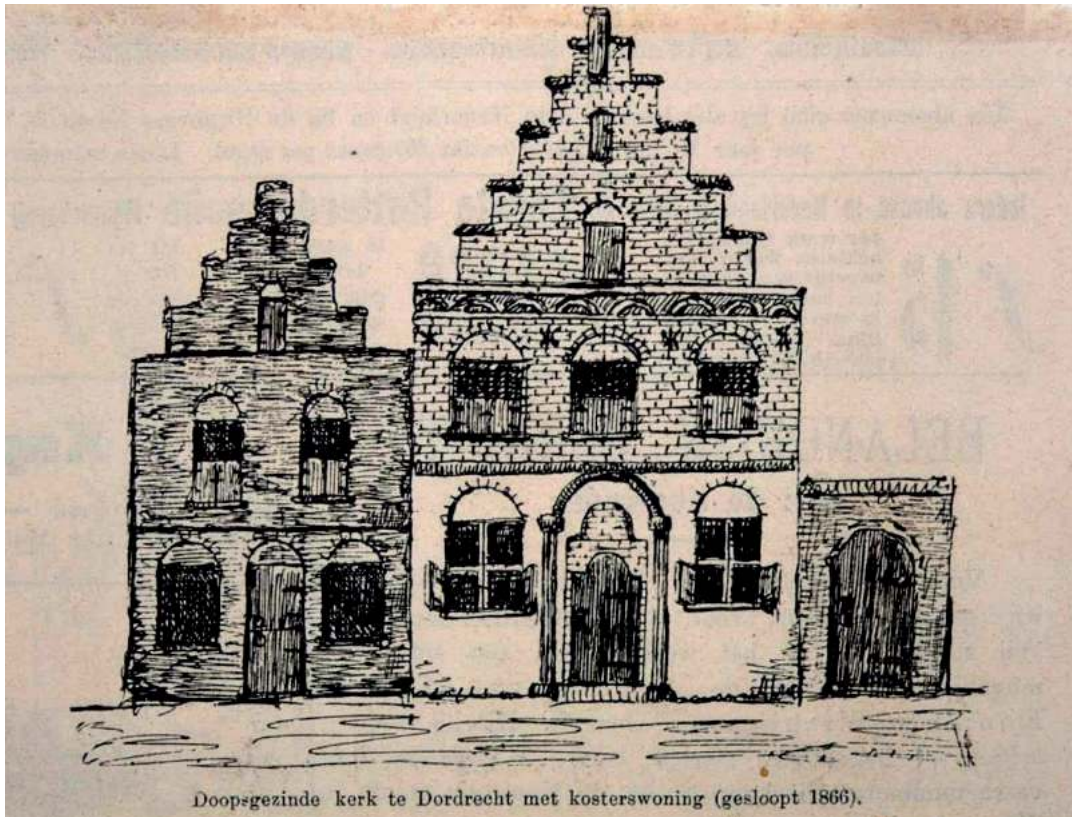
Staat 1.3 Godsdienstige gezindten in Dordrecht absoluut en (tussen haakjes) relatief volgens de volkstellingen van februari 1815¹⁶, van 1812¹⁷ en van 1809¹⁸

	1815	1812	1809
gereformeerden	14.445 (83,09)	15.570 (85,93)	16.211 (83,91)
rooms-katholieken	2.067 (11,89)	1.583 (8,74)	2.182 (11,29)
jansenisten (oud-katholieken)	77 (0,44)	186 (1,03)	112 (0,58)
luthers-evangelisch	583 (3,35)	643 (3,55)	605 (3,13)
luthers-hersteld	6 (0,03)	0	0
remonstranten	2 (0,01)	3 (0,02)	1 (0,005)
mennonieten	18 (0,10)	13 (0,07)	20 (0,10)
joden (Hoogduits)	189 (1,09)	120 (0,66)	189 (0,99)
joden (Portugees)	0	0	0
anders	0	0	0
Totaal	17.387 (100)	18.119 (100)	19.320 (100)

N.B. Gezien de uitkomsten van de tellingen uit 1809 en 1815 lijken de opgaven aangaande de verschillende denominaties in 1812 van dubieuze kwaliteit.

De doopsgezinden: een steeds kleiner wordende groep

Voor de doopsgezinden – ook wel mennonieten genoemd - zijn in de tabel 1.1 en volgende tabellen niet de dopen maar opgaven van pasgeboren kinderen verwerkt. Bij deze gezindte bestond namelijk het gebruik iemand pas te dopen wanneer hij volwassen was. In feite zijn alleen voor de achttiende eeuw gegevens van geboorten beschikbaar (Archief 11, inv. nr. 79). Voor de periode daarvóór wordt slechts voor het jaar 1685 een geboorte vermeld. Al bij al gaat het om weinig gevallen: 37 in totaal in de jaren 1706 tot 1790. Nog niet één doop per twee jaar. De registratie lijkt nogal gebrekkig te zijn gevoerd. Niettemin laat ze de conclusie toe, dat de doopsgezinde gemeenschap in die tijd haar vitaliteit nagenoeg kwijt was. In dat opzicht is het register met de namen van volwassen mannen en vrouwen die in de zeventiende eeuw zijn gedoopt heel wat interessanter. De inschrijvingen beginnen in 1626, twee jaar nadat de dopers een vermaanhuis in de Lange Breestraat in gebruik hadden genomen, waar ze tot hun uitsterven in de negentiende eeuw bijeen zouden komen. De reeks dopen loopt tot 1690. Voor de achttiende eeuw ontbreken deze gegevens. Omdat de opgaven niet vergelijkbaar zijn met de doopaantallen van andere denominaties, zijn de dopen van de doopsgezinden in tabel 1.1 buiten beschouwing gebleven. De gegevens over dopen zijn om die reden hieronder in staat 1.4 opgenomen. Kort samengevat betreft dit overzicht een periode van 65 jaar, waarin 201 mannen en 348 vrouwen, in totaal 549 volwassen mennonieten, werden gedoopt. Het overwicht van vrouwen is bijzonder groot. Zou dit verschijnsel samenhangen met het zachtvaardige karakter van de doopsgezinden? Ze waren namelijk sterk tegen oorlog gekant. Het kan natuurlijk ook zijn dat het grote numerieke verschil mede door demografische factoren is veroorzaakt. Deze kwestie is niet direct te beantwoorden. Van die 549 mannen en vrouwen waren overigens 80 personen, dat is bijna 15 procent, niet in Dordrecht woonachtig, maar hoorden thuis in plaatsen als Barendrecht, Rijsoord, Heerjansdam, Zaltbommel en Oosterhout.

Op deze twee eenvoudige 17e-eeuwse anonieme houtgravures is de doopsgezinde kerk met kosterswoning, gelegen aan de Lange Breestraat, afgebeeld. De vermaning, zoals de mennonieten hun gebouw zelf noemden, werd afgebroken in 1866, (Collectie DiEP, 551-10337 en 10338).

Staat 1.4 Doopsels (volwassenen), Dordtse doopsgezinde gemeente, 1626-1690¹⁹

	mannen	vrouwen	samen		mannen	vrouwen	samen
1626	4	7	11	1661	6	5	11
1627	13	13	26	1662	3	3	6
1628	8	11	19	1663	0	6	6
1629	3	8	11	1664	2	2	4
1630	8	10	18	1665	2	2	4
Samen	36	49	85	samen	13	18	31
1631	3	7	10	1666	5	9	14
1632	2	6	8	1667	0	4	4
1633	0	0	0	1668	1	6	7
1634	10	6	16	1669	4	4	8
1635	2	10	12	1670	0	4	4
Samen	17	29	46	samen	10	27	37
1636	6	8	14	1671	1	4	5
1637	4	4	8	1672	3	6	9
1638	1	6	7	1673	3	3	6
1639	1	10	11	1674	5	8	13
1640	0	0	0	1675	4	10	14
Samen	12	28	40	samen	16	31	47
1641	1	4	5	1676	1	0	1
1642	4	3	7	1677	3	2	5
1643	7	10	17	1678	4	7	11
1644	6	8	14	1679	4	3	7
1645	2	1	3	1680	1	5	6
Samen	20	26	46	samen	13	17	30
1646	9	13	22	1681	0	4	4
1647	6	5	11	1682	1	2	3
1648	4	8	12	1683	2	5	7
1649	4	5	9	1684	0	0	0
1650	7	13	20	1685	2	1	3
Samen	30	44	74	samen	5	12	17
1651	4	6	10	1686	2	3	5
1652	5	6	11	1687	0	0	0
1653	1	8	9	1688	1	2	3
1654	7	5	12	1689	0	0	0
1655	2	2	4	1690	2	1	3
Samen	19	27	46	samen	5	6	11
1656	0	4	4				
1657	5	3	8	Totaal	201	348	549
1658	0	7	7				
1659	3	0	3				
1660	7	10	17				
Samen	15	24	39				

De cijfers die in staat 1.4 zijn opgenomen, verschaffen de mogelijkheid de bloei en neergang van de doperse gemeenschap in de zeventiende eeuw te traceren, maar tevens bieden ze onontbeerlijke bouwstenen voor gefundeerde schattingen van het aantal doopsgezinden in de stad, waarbij de kinderen eveneens zijn inbegrepen. Omstreeks 1730 zouden er in Haarlem tegen elke nieuwe lidmaat twee geboorten zijn geweest.²⁰ Indien die verhouding op de dopen van de Dordtse mennonieten in de zeventiende eeuw - met enige wijziging vanwege veranderde mortaliteit - wordt toegepast, dan verkrijgt men een geboortereeks voor die groep. Vervolgens kan men door deze gegevens met de geboortecijfers in hoofdstuk 4 te combineren de omvang van de doperse gemeenschap berekenen. Wel dienen de uitkomsten die men dan verkrijgt nog vanwege de leden van buiten de stad met 15 procent te worden verlaagd. Voor het tweede kwart van de zeventiende eeuw komen we aldus op circa 650 dopers, de kinderen inclusief. Bij de overgang naar het derde kwart zette de neergang in, waardoor het gemiddelde voor die jaren op 420 personen komt. Evenals in andere steden van Holland waren de verliezen toen niet meer te stuiten. Na 1680 verloren de mennonieten in luttele jaren tijd twee derde van hun aanhang. In 1740 telde de gemeente nog slechts veertig lidmaten.

Niet dopen maar besnijden: het ritueel bij de joden

Over de joden zijn weinig cijfers voorhanden, zodat in de tabellen geen gegevens over hen konden worden opgenomen.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw hebben zich de eerste joodse families in Dordrecht gevestigd. Van die eerste jaren is niet veel over hen bekend. Geruime tijd bleef hun aantal gering. Dat mag afgeleid worden uit de omstandigheid dat pas in 1729 de reglementen voor een joodse gemeente officieel werden vastgelegd. De activiteiten van die bevolkingsgroep worden in het volgende decennium voor de buitenwereld duidelijk zichtbaar. In 1736 kocht men grond aan het Wilgenbos om die plek als begraafplaats in te richten. Niet lang daarna, in 1739, kreeg de joodse gemeente de beschikking over een synagoge. Naar schatting omvatte de gemeenschap toen een vijftigtal personen.

Staat 1.5 Besnijdenissen door Abraham David First en M.P. van Goch²¹

	First		Van Goch
	van Dordrecht	van elders	
1804	0	3 (Rotterdam, Den Haag, Amsterdam)	
1805	1	1 ('s-Gravendeel)	
1806	6	4 (Puttershoek (2) en Amsterdam (2))	
1807	4	3 (Giessen-Nieuwkerk, Schoonhoven en Maasdam)	
1808	4	1 (Strijen)	2
1809	1	3 ('s-Gravendeel, Heinoord, Werkendam)	
1810	3	4 (Giessen-Nieuwkerk (1) en Gorinchem (3))	
1811	7	3 (Dubbeldam, Leerdam en Giessendam)	3
samen	26		5

In volgende jaren is deze verder in omvang toegenomen. Volgens de volkstellingen van 1809 en 1815 – de uitkomst van de telling van 1812 is merkwaardig laag – hadden 189 joden hun domicilie in de Merwestad (zie staat 1.3). Registers waarin de geboorten van joodse kinderen staan vermeld of op basis waarvan met enige voorzichtigheid dergelijke gegevens geschat zouden kunnen worden, ontbreken vóór 1804 volledig. Pas vanaf dat jaar zijn opgaven over besnijdenissen beschikbaar.

Staat 1.5 vermeldt gegevens over jongens die door Abraham David First en M.P. van Goch, beiden in de stad woonachtig, in de periode 1804-1811 werden besneden. Volgens hun aantekeningen behoorden 26 tot 31 van de jongens in Dordrecht thuis. Indien Van Goch uitsluitend kinderen van elders heeft besneden, dan werden in genoemde jaren ongeveer 51 joodse jongens en meisjes in Dordrecht geboren. Voor een gemeenschap van 189 mensen, betekent dat een geboortecijfer van 33,7 promille. Deze uitkomst stemt redelijk overeen met het cijfer voor de gehele Dordtse bevolking. Wanneer men zich echter baseert op het eerder vermelde maximum van 31 jongens dan wordt het geboorteniveau voor de joden ongeveer 40 promille.

Het nieuwe land na de inpoldering: Dubbeldam

In het voorgaande zijn de voornaamste statistieken beschreven en toegelicht die op enigerlei wijze in verband gebracht kunnen worden met de aantallen kinderen die in de loop der jaren binnen de stadsmuren van Dordrecht geboren werden. Hierbij is een enkele keer ook over Dubbeldam gesproken. Meer informatie is hier dan ook op zijn plaats. Dubbeldam was aanvankelijk een heerlijkheid, die na het einde van de Republiek der Verenigde Provinciën een onafhankelijke gemeente werd en dat ook lange tijd bleef. Vanaf 1970 maakt het dorp deel uit van de gemeente Dordrecht.

De geschiedenis van het oude Dubbeldam is ten nauwste verbonden met de geleidelijke groei en inpoldering van het Eiland van Dordrecht. Als gevolg van de Sint-Elisabethsvloed van 1421 ging een zeer groot deel van de Grote Waard door overstrooming verloren. Eén van de zijrivieren van de Maas in dit gebied was de Dubbel, die met haar afdamming aan een dorp zijn naam heeft gegeven. Tot ver in de zestiende eeuw stond bij vloed het land tot dicht bij de stadsmuren onder water. Sindsdien is men de aangeslibde gronden gaan inpolderen, een onderneming die pas in de twintigste eeuw volledig haar beslag zou krijgen. In het op het water teruggewonnen land ontstond na enige tijd opnieuw, maar op een andere plaats, een dorp Dubbeldam. Bij de volkstelling van 1622 telde dit samen met de bijbehorende polders 250 inwoners. In 1809 was het inwonertal tot niet minder dan 1.100 toegenomen. De kerkelijke organisatie van het nieuw gewonnen gebied kreeg in 1630 gestalte met de stichting van een gereformeerde kerk en de benoeming van een dominee. Vanaf dat jaar zijn de kerkelijke retroacta, doop- en ondertrouwregisters, bewaard gebleven, zodat de doopaantallen voor Dubbeldam eveneens in tabel 1.1 konden worden opgenomen.

Aangezien de bewoners van Dubbeldam tot 1630 deels in de cijfers van de Dordtse gereformeerde kerk figureerden, dringt zich de vraag op of omstreeks 1600 niet veel meer kinderen uit de omgeving in de Merwestad werden gedoopt. Een soortgelijke vraag rijst met betrekking tot het trouwen en het begraven. Er is echter geen reden om in dit opzicht aan de continuïteit van de gegevens uit de doop-, trouw- en begraafboeken te twijfelen. Afgezien van Dubbeldam ontstonden in naburige dorpen tamelijk snel na het begin van de Opstand zelfstandige hervormde gemeenten met een eigen predi-

kant. Zwijndrecht en Strijen kregen al in 1574 en 1575 een predikant. Hervormde gemeenten werden daarna gegrondvest in Hendrik Ido Ambacht (1580), Puttershoek (1581), Sliedrecht (1582), Grootte Lindt (met Kijfhoek) en Heer Oudelands Ambacht (1587) en ten slotte in Papendrecht (1590).²²

De gereformeerde gemeente van Dubbeldam is dus in vergelijking met andere dorpen laat tot stand gekomen. Voor deze achterstand kan men wijzen op de omstandigheid dat er geen kerk uit de katholieke tijd voorhanden was en voorts – en dit was uiteraard de doorslaggevende reden – dat er aanvankelijk ten zuiden van de stad Dordrecht geen mensen woonden. Overigens hebben andere delen van het Eiland van Dordrecht, zoals de polder Wioldrecht, de heerlijkheid de Merwede en de buurtschap de Mijl, in de periode waarop de statistieken betrekking hebben, het steeds zonder kerkgebouw in de eigen omgeving moeten stellen. Voor hun kerkgang waren de mensen daar op 's Gravendeel, Dubbeldam, Dordrecht en een enkeling op Sliedrecht aangewezen.

Bijzondere geboorten uit de doopregisters

Tot slot enkele wetenswaardigheden van biologisch-demografische aard die we de geïnteresseerde lezer niet willen onthouden. Uit de doopboeken van twee denominaties (protestanten en katholieken) is namelijk voor een aantal jaren opgetekend hoeveel tweelingen er in een vijftal decennia het eerste levenslicht zagen. Voor de hervormde gemeente van Dordrecht vindt men in staat 1.6 de beschikbare cijfers aangaande dit verschijnsel. Hieraan kan worden toegevoegd dat in die vijftig jaar ook nog vier drielingen werden geboren en dat buiten die periode – op 9 juni 1621 – zelfs een jongen en twee meisjes van een vierling werden gedoopt. Het vierde kind, een meisje, was reeds vóór de doop overleden. Alles bijeen blijken tweelingen 2,1 procent van alle dopelingen te hebben uitgemaakt. Bij verdeling in kortere perioden bewoog het aandeel zich tussen 1,8 en 2,4 procent.

Deze uitkomsten zijn aanzienlijk lager dan men op grond van andere gegevens zou verwachten. Tussen 1564 en 1700 kwam in Amsterdam 2,7 procent van de dopelingen als tweeling ter wereld.²³ De voor Dordrecht genoemde percentages wijken echter nog meer af van gegevens voor een kleinere lokale groepering.

Staat 1.6 Tweelingen onder de dopelingen van de gereformeerde kerk te Dordrecht, 1631-1740

	Aantal tweelingen (1)	Totaal dopen (2)	2 x (1) als % van (2)
1631-1640	69	6.880	2,01
1671-1680	90	8.014	2,25
1681-1690	71	7.799	1,82
1691-1700	86	7.314	2,35
1731-1740	52	4.953	2,10
Totaal	368	34.960	2,10

In 1750-1811 vermelden de boeken van de katholieken in Dordrecht op een totaal van 3.149 dopelingen 47 tweelingen. Dit betekent dat 3,0 procent van de katholieke kinderen tot een tweeling behoorde. Gezien de Amsterdamse percentages mag deze discre-

pantie maar voor een gering deel aan verschillen in tijd toegeschreven worden. Het is heel goed mogelijk dat de verklaring gezocht moet worden in afwijkende opvattingen en praktijken in zake toediening van het doopsel bij de twee denominaties in kwestie. Tweelingen hadden in die tijd bij de geboorte lagere levenskansen dan kinderen die als eenling geboren werden. Voor tweelingen was de kans dus groot dat ze vóór het doopsel kwamen te overlijden. Bovendien is bekend dat gereformeerden langer plachten te wachten met de doop van hun kinderen dan katholieken.

Geven doopgegevens ook een betrouwbaar beeld?

Tot zover hebben we achtergrondinformatie gegeven met betrekking tot de beschikbare doopregisters en hebben we de tabellarische overzichten, die op die bronnen gebaseerd zijn, toegelicht. Bovendien is nog enig aanvullend statistisch materiaal gepresenteerd. Een bepaalde aangelegenheid is weliswaar hier en daar aan de orde gekomen maar aan de samenhang van de verschillende aspecten is eigenlijk nog onvoldoende aandacht geschonken. Het gaat om de vraag of en in hoeverre de verkregen doopaantallen als *substituut voor geboorteaantallen* te gebruiken zijn. Het is een kardinale kwestie, aangezien er geen geboorteregistratie bestond. Een eerste voorwaarde voor het gebruik van dopen als substituut is dat deze dopen uitsluitend pasgeborenen betreft. Bij de doopsgezinden, die de kinderdoop verwierpen, ontvingen alleen volwassenen het doopsel. Op enigerlei wijze zou in dit manco moeten worden voorzien. In andere kerken kwam het maar zelden voor dat het doopsel aan volwassenen werd toegediend. Het waren uitzonderingen en het ging dan veelal om doopsgezinden die zich tot de hervormde kerk hadden bekeerd. Op 2 juli 1600 vond bijvoorbeeld de doop plaats van 'een oude dochter van een doper'. Doopsels van volwassenen worden verder in de doopregisters van de hervormde kerk genoemd voor 1638, 1639, 1659, 1686, 1694, 1700, 1764, 1769 en 1775. Voor het laatstgenoemde jaar is uitdrukkelijk aangetekend: 'twee volwassen vrouwen gedoopt vanuit de mennonieten'. Zij waren nog niet eerder gedoopt. Herdoop was bij de overgang van de ene christelijke kerk naar een andere niet gebruikelijk, zodat we op die grond niet direct voor dubbeltellingen hoeven te vrezen. Voor de zekerheid is nog onderzocht of kinderen die katholiek gedoopt waren, toch nog in de hervormde doopboeken voorkomen. Een dergelijk verschijnsel is niet aangetroffen. Wel gebeurde het dat van dezelfde ouders sommige kinderen in de katholieke kerk werden gedoopt en andere in de hervormde kerk.

Daarmee weten we nog niet of de doopreeksen voor de gehele zeventiende en achttiende eeuw steeds als betrouwbare indicator van de geboorten te gebruiken zijn. Er moet in het bezwaar worden voorzien dat vóór 1700 kinderen van *doopsgezinden* niet in de doopreeksen voorkomen. In dat tekort kan tot op zekere hoogte worden voorzien. Problematisch blijven echter de jaren vóór 1626. Was het aandeel van doopsgezinden in die tijd 3,5 procent, zoals we voor het tweede kwart van de zeventiende eeuw becijferden of was het meer? Het is moeilijk vast te stellen. Voorlopig lijkt het het beste die 3,5 procent - als minimum - te hanteren. Vermoedelijk leed de aanhang van de doopsgezinden aan een zekere erosie. In het derde kwart van de zeventiende eeuw was het percentage namelijk ongeveer 2,5 en daarna vermoedelijk nog niet 1.

Een ander probleem vormen de *katholieken*, wier doopregistratie pas in 1672 begon en die als groep omvangrijker waren dan de doopsgezinden. In hoeverre hebben roomsgezinden om redenen van (economische) veiligheid vóór 1672 hun kinderen bij de ge-

reformeerden laten dopen? Voor het geval dat al hun kinderen buiten de doopregisters van de publieke kerk zijn gebleven, zouden we voor omstreeks 1650 circa 10 procent van de dopelingen missen. Bij het tegendeel is er echter in het geheel geen lacune. Afgezien van de jaren negentig van de zestiende eeuw en de periode 1631-1635 is het zeer wel mogelijk dat vóór 1672 de meeste katholieken zich aan de plakaten in zake de godsdienst hebben geconformeerd.

Met betrekking tot de *lutheranen* gaan we ervan uit dat zij hun kinderen tot 1690 in de hervormde kerk lieten dopen. Het aantal lutheranen was overigens in die tijd niet groot. Vermoedelijk kwam het niet of nauwelijks boven een half procent van het totale inwonertal uit. Al om die reden is welke correctie dan ook overbodig. Een eventueel manco wordt trouwens door andere oneffenheden gecompenseerd. Zo waren er dopelingen die in Dubbeldam thuis hoorden maar niettemin vóór 1630, naar valt aan te nemen, als zodanig in de boeken van de stad staan genoteerd.

Ten slotte zijn nog de *joden* te noemen. Over geboorten bij deze groep zijn geen gegevens bekend. Per saldo is dat niet zo bezwaarlijk. Pas in de loop van de achttiende eeuw nam hun aantal duidelijk toe, maar zelfs rond 1800 was dat niet meer dan 1 procent van de totale bevolking. Voor joden zou hetzelfde kunnen gelden als voor lutheranen. Eerder werd namelijk opgemerkt dat het aantal doopsels aan katholieke zijde vanwege de gelovigen die in de diaspora leefden, wellicht enigermate is overschat.

Conclusie

De conclusie is dat de zeventiende-eeuwse doopgegevens ongetwijfeld aanvulling behoeven, maar dat de cijfers voor de achttiende eeuw redelijk adequaat zijn. Aangaande de laatste periode bestaat weinig twijfel. De oudere opgaven kunnen voorts voor menonieten in de jaren 1626-1690 worden aangepast. Met behulp van een doopreeks voor volwassenen is immers een schatting te maken hoeveel kinderen er bij hen werden geboren. Voor de tijd ervóór ontbreken evenwel dergelijke gegevens en komt men niet verder dan gissingen. Een ander bezwaar leveren de katholieken en remonstranten op. In sommige jaren vóór 1635 zijn ze kennelijk onvoldoende in de doopaantallen vertegenwoordigd. De constructie van een reeks die als globale maatstaf voor de geboorten in Dordrecht kan dienen, lijkt niettemin mogelijk. De onvolledigheid van de doopreeksen voor een aantal decennia zal in hoofdstuk 4 aan de orde komen.

*In de kooromgang van de Grote Kerk zijn twee mannen bezig een graf open te leggen of dicht te gooien. Tot 1829 werd er ook in kerken begraven.
Tekening door J. Rutten uit circa 1840. Rutten gaf dus niet een toen nog bestaande werkelijkheid weer, (Collectie DiEP, 551-35527).*

2 Begraafboeken en sterftestatistieken

De enige manier om een doorlopende sterftestatistiek voor Dordrecht in de zeventiende en achttiende eeuw samen te stellen is gebruik te maken van de nog bestaande begraaf- en overlijdensregisters en die zonodig aan te vullen. Voor de zeventiende eeuw is een dergelijke opgave slechts ten dele uitvoerbaar. Het heeft namelijk lang geduurd voordat men systematisch en volledig op schrift is gaan bijhouden wie er begraven werden. Kenmerkend voor de situatie omstreeks 1600 is de wat onbeholpen manier waarop het stadsbestuur in die tijd informatie verzamelde over een sterftegolf van buitengewone proporties. In het pestjaar 1602 moest het voor gegevens over de omvang van de sterfte een beroep doen op de schrijnwerkers die *als bouckhouders vande kisten daer de dooden innen begraven sijn* hadden gefungeerd. Desgevraagd lieten zij de magistraat weten dat *bij haere wetenschap ende gissinge* in de zomer van dat jaar ongeveer 2.300 personen waren overleden. Uit andere bron kwam naar voren dat er bovendien *tusschen de drie en vier hondert personen* in de twee pesthuizen die de stad rijk was, waren gestorven.²⁴ Dit voorbeeld laat zien dat de kerken toen nog geen behoorlijke administratie voerden van de doden die in de kerk of op het kerkhof ter aarde werden besteld.

Ontbreken van betrouwbare gegevens

De oudste gegevens over begraven vindt men in de rentmeestersrekeningen van de Grote Kerk, later gecombineerd met de Nieuwkerk (Archief 27, archief van de Hervormde gemeente van Dordrecht, inv. nr. 1688, e.v.). Het betreft de inkomsten voor de kerk uit de verkoop en het openen van graven vanaf het jaar 1588. Hieruit is geen betrouwbare overlijdensstatistiek af te leiden, omdat niet genoteerd werd wie er begraven werd, maar wie er voor betaalde.

Begraaf- of overlijdensregisters waarin dit wel het geval was, beginnen in 1632 (Augustijnenkerk), in 1636 (Grote Kerk) en in 1682 (Nieuwkerk). In tabel 2.1 zijn de uitkomsten van de tellingen voor deze drie gereformeerde kerken opgenomen. In dezelfde tabel treft men verder de aantallen doden aan zoals ze in de in Erfgoedcentrum DiEP aanwezige overlijdensboeken van doopsgezinden en katholieken staan opgetekend. Bovendien bevat de tabel cijfers over het begraven in de omgeving (Dubbeldam, Wioldrecht, de Mijl), waarvan de eerste gegevens echter pas uit 1696 dateren.

Hoe is het echter met de *volledigheid* van de begraafboeken gesteld? Bij uitsplitsing van de jaarcijfers van de Augustijnenkerk in maandcijfers blijken er nogal wat maanden zonder begrafenissen voor te komen. Dit betekent niet dat de registratie niet correct en nauwgezet zou zijn gebeurd. Nadere beschouwing leert dat het verschijnsel van 'lege' maanden samenhangt met het kleine aantal doden dat maandelijks in deze kerk werd begraven. In de periode 1695-1811 fluctueerde dat aantal tussen 0 en 11. Het gemiddelde was 2,6 en in 10 procent van de maanden was het aantal 0. Rekening gehouden met de ongelijke duur van de maanden tonen de cijfers een regelmatig patroon van sterfte. Nadere gegevens over de spreiding zijn bij de bespreking van staat 2.5 te vinden.

Het begraafboek van de Augustijnenkerk maakt echter een aanmerkelijk betrouwbaarder indruk dan dat van de Grote Kerk. Aanvullingen voor één of meer maanden waarvoor in het geheel geen begrafenissen in de boeken staan vermeld, leek hier wel gewenst. Dit verschijnsel is niet, zoals bij de Augustijnenkerk, veroorzaakt door kleine aantallen, maar moet worden toegeschreven aan een *tekortschietende administratie*. Het gaat hier om de volgende maanden of perioden: december 1660, januari 1671, de tweede helft van 1698, het jaar 1699, uitgezonderd de maanden september en oktober, verder januari-maart en oktober 1700, januari-april 1701, maart 1703, december 1704, december 1705, januari 1706, januari en juli 1707, februari 1710, juli en augustus 1722, april 1723, september 1727 en oktober 1728. Bij uitzondering werden zeer lage uitkomsten voor enkele maanden eveneens verhoogd. Het gaat daarbij om de volgende maanden met tussen haakjes de oorspronkelijke score: september 1699 (10), september (5) en december (5) 1705, februari 1706 (5), augustus 1707 (2), maart 1723 (4) en februari 1729 (1). Mogelijk is er verband met het besluit in 1704 om het kerkhof bij de Grote Kerk op te heffen en er een plein van te maken, hetgeen tot een scherpe terugval in de begrafenissen leidde. De lacunes manifesteren zich vooral omstreeks het begin van de achttiende eeuw en vervolgens in de jaren twintig. In de noten bij tabel 2.1 is aangegeven op welke wijze de verschillende ‘correcties’ tot stand kwamen, zodat gebruikers die de voorkeur geven aan de oorspronkelijke opgaven deze alsnog zelf kunnen invullen. Tenzij anders vermeld hebben we de (nieuwe) maandtotalen verkregen door interpolatie op basis van de tellingen van de corresponderende maand in het voorgaande en in het volgende jaar. Buiten een aanvulling of reconstructie van de reeks begrafenissen, die nog aan de orde komt, zijn zoals voor de Augustijnenkerk op geen enkele wijze de oorspronkelijke tellingen voor de Sint-Nicolaaskerk of Nieuwkerk, afgezien van 1732, aangevuld of gewijzigd.

Buiten de bovenstaande opmerkingen laten begraafboeken van de Grote Kerk nog in andere opzichten te wensen over. De eerste delen zijn geen begraafboek, maar in feite een soort register van overledenen (1636-1696, Archief 11, inv. nr. 36-42). De begraafboeken, waarin staat vermeld wie er begraven werd en in wat soort graf, zijn bewaard gebleven voor de periode vanaf 1677 (Archief 11, inv. nr. 43-54). Er is dus een korte overlapping voor de jaren 1677 tot 1696. Wel is er een kortstondige lacune in de gegevens van 1697 tot 1699. Aanvankelijk – zeker in de eerste twee jaren – was de registratie zeer onvolledig. Bovendien maakt ze, jammer genoeg, geen onderscheid tussen kerk en kerkhof. Het karakter van onvolledigheid is gemakkelijk aan te tonen. Een zware pestepidemie teisterde in 1636-1637 Dordrecht, zoals trouwens heel Holland, maar volgens de begraafboeken zou toen in en rond de Grote Kerk niet eens de helft van het aantal doden van volgende, normale jaren zijn begraven. De maatregelen die het stadsbestuur in verband met besmettingsgevaar nam, laten overigens duidelijk zien hoe bedreigend de situatie toen was. In september en oktober 1636 verordonde de magistraat dat overledenen binnen twee maal 24 uur begraven dienden te worden. Bij sterfhuizen mochten geen lakens worden opgehangen en het was verboden lijkleden over de doden te leggen. Voor het begraven van de doden werd een extra celledroeder aangesteld.²⁵ Het gewone leven was ontregeld. Zo konden de beide pesthuizen en het leprozenhuis het grote aantal zieken niet verwerken, ten gevolge waarvan buiten de Sint-Jorispoort loodsen werden gebouwd.²⁶ Gezien deze omstandigheden lijkt het aannemelijk dat gedurende die twee jaar in de registers uitsluitend werd

opgetekend wie er binnen de Grote Kerk was begraven en de overgrote meerderheid die op het kerkhof belandde, niet. Juist op het kerkhof moeten in die tijd in een zeer kort tijdsbestek vele doden zijn begraven en - zoals we nog zullen zien - gebeurde dat op een weinig geregelde manier.

Begraven in de kerk en op het kerkhof

Naar schatting werden van de doden van de Grote Kerk ongeveer 23 procent in de kerk begraven tegen 77 procent op het kerkhof. Een aparte registratie van die twee categorieën is, zoals gezegd, niet voorhanden, maar de genoemde percentages zijn op goede gronden uit de veranderingen die zich bij de sluiting van het kerkhof van de Grote Kerk in 1704 voordeden, afgeleid.²⁷ Sinds die tijd werden nog uitsluitend in de kerk zelf overledenen begraven. Voor begrafenissen op het kerkhof waren de bewoners van Dordrecht voortaan geheel op de Sint-Nicolaas- of Nieuwkerk aangewezen. Deze verandering verklaart de grote verschuiving in de aantallen tussen 1691/95 en 1706/10 van de Grote Kerk naar de Nieuwkerk, zoals in staat 2.1 naar voren komt. Tegelijkertijd heeft men hiermee een mogelijkheid om de aantallen doden op het kerkhof van de Grote Kerk bij benadering te berekenen. Aanvankelijk was de verhouding tussen Grote Kerk en Nieuwkerk 2,5 tegen 1. In 1706/10 blijkt deze in 1 tegen 5 veranderd te zijn.

Staat 2.1 Aantallen doden, begraven bij (in) de Grote Kerk en de Nieuwkerk, 1691/95 en 1706/10

	1691-1695	1706-1710
Grote Kerk	3.040 (71,4%)	686 (16,6%)
Nieuwkerk	1.220 (28,6%)	3.441 (83,4%)
Totaal	4.260 (100%)	4.127 (100%)

Uit het feit dat de categorie die op het kerkhof van de eerstgenoemde kerk ter aarde werd besteld, integraal naar de Nieuwkerk aan de andere kant van de stad overging, valt af te leiden dat bij de Grote Kerk vermoedelijk 77 procent van de doden voorheen niet in, maar buiten de kerk begraven werd. De berekening van dit cijfer, die gebaseerd is op de gegevens in staat 2.1, is als volgt uitgevoerd.

Het aantal doden van de Grote Kerk dat oorspronkelijk op het kerkhof werd begraven, is

$$0,834 (\text{aandeel NK}_{1706/10}) - 0,286 (\text{aandeel NK}_{1691/95}) = 0,548$$

(= 54,8%) van alle doden van NK en GK. Deze categorie uitgedrukt als proportie voor GK in 1691/95 is

$$0,548 (\text{voorgaande uitkomst}) / 0,714 (\text{aandeel GK}_{1691/95}) = 0,7675$$

Dit betekent dat in 1691/95 bijna een kwart, om precies te zijn 23,25 procent (1,00 – 0,7675) van de doden van de Grote Kerk *binnen* een laatste rustplaats kreeg.

Voor de jaren 1636 en 1637 veronderstellen we dat de opgaven van respectievelijk 367 en 237 doden voor de Grote Kerk alleen op begrafenissen in het kerkgebouw, en wel op niet meer dan 23,25 procent van alle doden betrekking hebben. In totaal zouden dan 1.578 en 1.019 doden daar toen begraven zijn. Verder is vanwege de eerste vier maanden van 1636, waarvoor opgaven geheel ontbreken, nog circa 200 (= een derde van een gewoon jaar) aan het eerste totaal toegevoegd. Aldus komt men op 2.800 doden voor de Grote Kerk tijdens de pestjaren 1636 en 1637. Dat aantal is dus exclusief de doden van de Augustijnenkerk (209 begravenen) en de Nieuwkerk.

De verhoudingen tussen de drie kerken

De aantallen gestorvenen kunnen voor de Grote Kerk en de Augustijnenkerk in die pestepidemie ook worden vastgesteld door uit te gaan van de verhouding tussen beide kerken in volgende jaren (zie staat 2.2). De cijfers van de Grote Kerk lijken tot 1640 nog onvolledig te zijn, waarom het voorkeur verdient van de daarop volgende jaren uit te gaan. Voor de periode 1641-1675 was de verhouding gemiddeld 12,4, hetgeen voor beide kerken samen een dodental van 2.800 in 1636-1637 zou opleveren. Dit is 200 minder dan het bovenstaande cijfer. Was de toevoeging van 200 voor ontbrekende opgaven voor de Grote Kerk in de eerste vier maanden van 1636 wellicht niet correct, omdat die gegevens toch nog ergens onder latere opgaven werden opgenomen?

Staat 2.2 Verhouding van de aantallen doden volgens de begraafboeken van de Grote Kerk en de Augustijnenkerk (= GK/AK), 1636-1695

1636	3,2	1641-1645	12,2	1671-1675	11,8
1637	2,5	1646-1650	10,5	1676-1680	15,8
1638	7,6	1651-1655	12,9	1681-1685	18,9
1639	8,0	1656-1660	13,9	1686-1690	17,3
1640	10,7	1661-1665	11,6	1691-1695	18,7
1636-1640	5,6	1666-1670	13,9		

Het precieze aantal doden tijdens die pestepidemie is hiermee echter nog niet bekend. De moeilijkheid is dat voor de Nieuwkerk *geen* begraafboeken van vóór 1682 bestaan. De oudste aanwezige registers (Archief 11. inv. nr. 66-72) omvatten de periode 1682-1811. Naar de oorzaak van dit late begin kunnen we slechts gissen. Waren er onvoldoende financiële of administratieve belangen of stimuli voor een goede registratie van de doden? Was het bovendien lange tijd een onuitvoerbare opgave? De oudste aantekeningen over het begraven, bezaten een overwegend financieel karakter. De kerkfabriek (de kerk als bedrijf) diende althans te weten welke grafrechten waren uitgegeven. Bovendien moesten ontvangen gelden worden verantwoord. De Nieuwkerk genoot slechts geringe inkomsten uit het begraven. Op het eind van de zestiende eeuw bedroegen deze niet meer dan 20 gulden per jaar.²⁸ In 1601 was de opbrengst van de verkoop van graven in deze kerk en van het *lyden over de dooden* 19 gulden en in het jaar erop, toen - zoals we zagen - de pest stad en inwoners teisterde, 75 gulden en 10

stuivers. Dat was aanzienlijk minder dan de vergelijkbare inkomsten voor de Augustijnenkerk (AK) en de Grote Kerk (GK).²⁹

Staat 2.3 Aandeel van de Nieuwkerk in de begrafenissen in Dordrecht, 1682-1694

	Begravenissen Nieuwkerk	Begravenissen AK + GK	totaal	NK als % van AK + GK	NK als % van AK + GK + NK
1682/5	793	2.112	2.905	37,55	27,30
1686/90	1.081	2.977	4.058	36,31	26,64
1691/4	1.031	2.670	3.701	38,61	27,86
Totaal	2.905	7.759	10.664	37,44	27,24

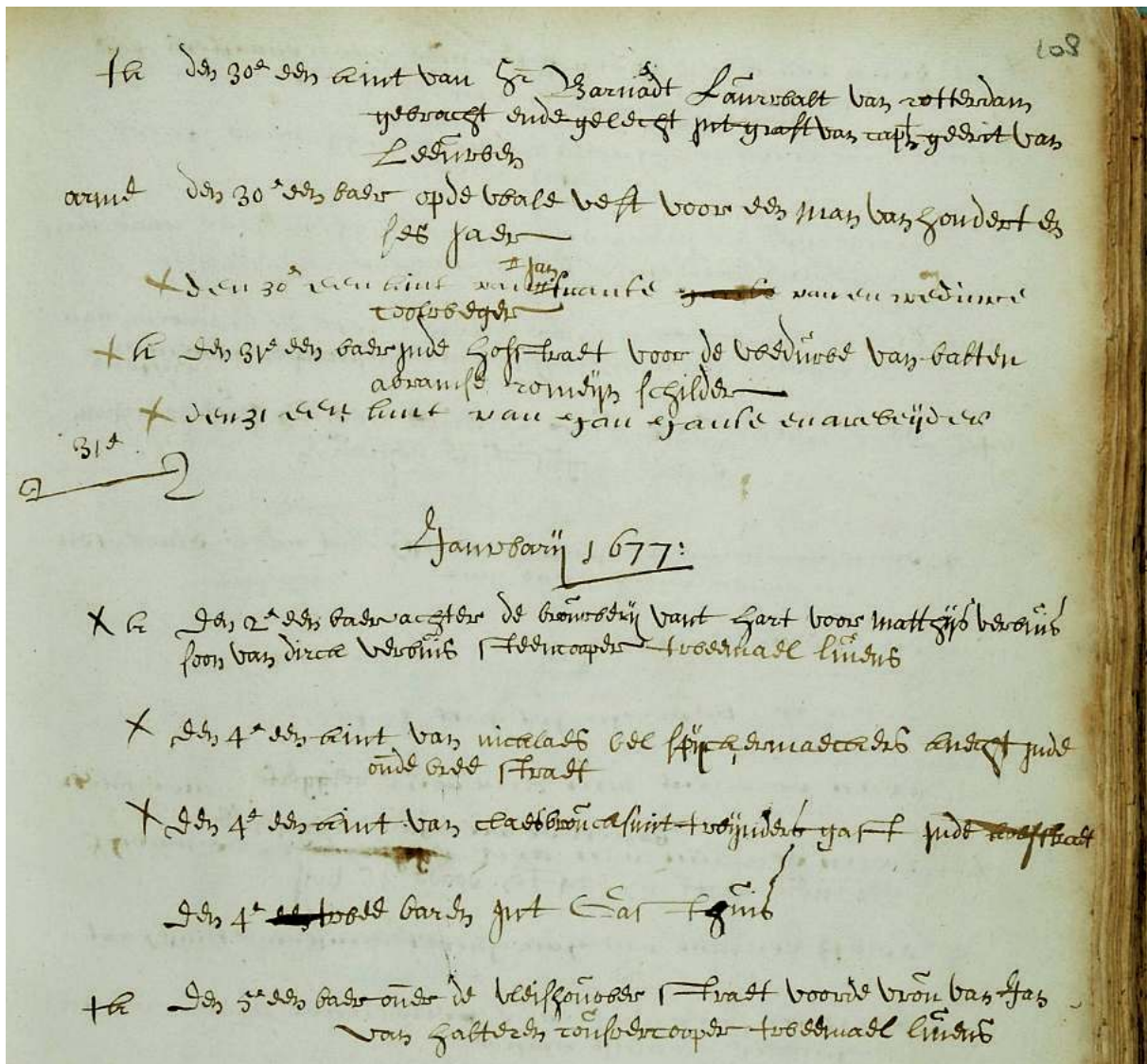
De Sint-Nicolaaskerk, die niet indrukwekkend van bouw was en waarvan in de directe nabijheid veel kleine huizen stonden, was de kerk waar nogal wat armen en minvermogenden werden begraven. In de loop der jaren is dat verschijnsel veeleer toe- dan afgenomen. De lacune in de reeks begraafboeken vanwege die kerk is tamelijk groot, zoals uit staat 2.3 duidelijk wordt. Zou men aan de hand van deze gegevens die op het eind van de zeventiende eeuw betrekking hebben, mogen concluderen dat ook vóór die tijd ongeveer 27 procent van de stedelingen bij of in de Nieuwkerk zijn laatste rustplaats vond? Dat zou neerkomen op ruim 37 procent van het aantal doden volgens de boeken van de twee andere kerken. Op grond van deze veronderstelling is de reeks begravenen van de Nieuwkerk met de periode 1636-1681 uitgebreid. Evenals de schattingen voor de Grote Kerk in 1636 en 1637 zijn deze geconstrueerde cijfers in tabel 2.1 (uiteraard tussen haakjes) opgenomen.

De gepresenteerde Dordtse sterftereeks berust dus tot en met 1681, dat is voor 36 jaar, op enige *forse veronderstellingen*. Het meest ingrijpend is evenwel de bewerking van de gegevens voor 1636 en 1637. Voor beide jaren samen berekenden we een sterfte van 3.930 tot 4.130 doden. Bij een bevolking van ongeveer 20.000 inwoners staat dat gelijk aan een mortaliteit van (meer dan) 100 promille. Toch is de schatting niet overdreven hoog. In zijn *Geschiedenis van Dordrecht* schrijft J. L. van Dalen op pagina 896, jammer genoeg zonder bronvermelding, dat als gevolg van de pest van juli tot december 1636 2.940 mensen stierven en dat toen de epidemie in juni 1637 geheel geweken was, het dodental tot 3.533 was opgelopen. In feite zou de sterfte toen meer dan 170 promille hebben bedragen, met andere woorden binnen het verloop van een jaar stierven er op elke 100 inwoners niet minder dan 17. Volgens deze opgave van Van Dalen en voorts op basis van de veronderstelling dat er in de andere maanden een 'normale' sterfte op jaarbasis van 600 à 700 doden was, zouden er in 1636 en 1637 samen 4.100 tot 4.200 ingezetenen zijn overleden. Deze uitkomst wijkt weinig af van de eerder berekende aantallen. Gezien in dit licht zijn niet alleen de geconstrueerde gegevens omtrent het begraven in 1636 en 1637 voor de verschillende kerken, maar ook de cijfers voor de volgende jaren, die op vergelijkbare, overigens wat minder ingrijpende wijze tot stand kwamen, niet onaannemelijk.

Hoe groot is de betrouwbaarheid van de begraafregisters?

In het voorgaande is uiteengezet hoe de statistieken van het begraven voor de Augustijnenkerk, de Grote Kerk en de Nieuwkerk tot stand kwamen. Aan de opzet van de

registers en aan het eigenlijke karakter van de gegevens is tot dusver weinig aandacht besteed. Het gaat om de vraag of met behulp van begraafregisters de sterfte vóór de invoering van de burgerlijke stand in 1812 redelijk nauwkeurig wordt weergegeven. Naar de huidige maatstaven hebben de begraafboeken immers een lichtelijk hybride inslag. Het zijn geen overlidensregisters in de strikte zin van het woord, waarin opgetekend werd wie en wanneer iemand overleed. In dit verband valt allereerst op hoezeer het oude stelsel een uitgesproken besef van *rangen en standen* weerspiegelde. Hoewel het in de bedoeling lag te registreren wie er in de kerken of op het kerkhof begraven werd, waren de aanduidingen soms wel erg summier. Armen werden veelal niet bij name genoemd. Bij de Nieuwkerk werden armen van de diaconie consequent naamloos vermeld. In de boeken van de Grote Kerk is het beeld niet veel anders. Regelmatig, bijvoorbeeld in 1638, blijft de aantekening beperkt tot *een baer in het gasthuis*.

In een begraafboek van de Grote Kerk komt op 30 december 1676 een naamloze dode voor die maar liefst 106 jaar werd. De tweede inschrijving geeft dit aan en bovendien dat de man van de armen werd begraven, (Collectie DiEP, Archief 11, inv. nr. 41, f 108).

In de afbeelding op de linkerpagina staat onder 30 december 1676 de iets uitvoeriger notitie van *een baer op de Walevest voor een man van hondert en ses jaer*. Hoewel een interessant leven achter deze mededeling schuil gaat, vond men het overbodig op te schrijven hoe de man heette. Uit financieel oogpunt waren naamlozen niet bijster interessant.

Vervoer van overledenen naar andere plaatsen

Een ander punt is de *reikwijdte* van de aantekeningen. Gezien de aard van de registratie vermelden de begraafregisters van de Grote Kerk in de jaren 1673-1682 terecht dertien doden die daar werden begraven, maar *buiten de stad* waren gestorven. Het aantal is verwaarloosbaar klein: niet meer dan 0,2 procent van de in die tijd geregistreerde doden. Het omgekeerde doet zich ook voor en bovendien wat frequenter. Van de 6.565 overleden personen die voor 1661-1670 zijn opgetekend, werden er twintig elders begraven. In 1673-1682 was het aantal 49 op 6.985 doden. In die twintig jaren werd dus een half procent van de overledenen naar andere plaatsen overgebracht. Gaandeweg is het vervoer van lijken over de grenzen van de stad relatief wat toegenomen. In 1773-1811 is 1,3 procent van de geregistreerde doden buiten Dordrecht begraven. Al bij al is het verschil tussen de aantallen mensen die in de stad zelf overleden en de aantallen doden die er begraven werden, klein: nog niet één procent. In dit opzicht bestaat er geen aanleiding om de statistieken van het begraven als maatstaf voor de sterfte in twijfel te trekken.

Werden doodgeboren kinderen wel of niet meegeteld?

Een vertekend beeld van de sterfte zou nog kunnen ontstaan vanwege *dodgeboren kinderen*. Hiermee komt de vraag aan de orde, in hoeverre deze categorie in de begraafboeken voorkomt? Afhankelijk van de gewoonten kunnen meer of minder kinderen als doodgeboren zijn aangegeven. Van grote invloed is namelijk bij welke grens men een kind als doodgeboren beschouwde. Ging het uitsluitend om levenloos geboren of speelde ook geringe levensvatbaarheid van een pasgeborene mee? Werden kinderen die vóór het doopsel overleden ook wel als doodgeboren gemeld? Werden overigens alle kinderen die vóór de geboorte stierven in de begraafboeken opgetekend? Welk financieel belang hadden ouders hierbij? Pas vanaf 1731 zien we kinderen als doodgeboren in de registers genoteerd, maar gelet op de uitkomsten lijkt de term 'dodgeboren' dan nog in beperkte mate te zijn toegepast. In 1741-1750 gaat het op 1.330 overledenen om 24 doodgeborenen, niet meer dan 1,8 procent van het totaal. Voor die tijd is dat laag. Het niveau ligt daarmee aanmerkelijk onder dat van de negentiende eeuw. In de eerste jaren van de burgerlijke stand werd ongeveer 9 procent van de kinderen als levenloos geboren aangegeven. Geleidelijk daalde het percentage en omstreeks 1900 bedroeg het aandeel 4 procent.³⁰ Toch was dat cijfer nog altijd het dubbele van wat wij vaststelden aan de hand van begraafregisters. Overigens was die 1,8 procent zelfs nog minder dan de 2,5 procent doodgeboren kinderen voor Amsterdam in 1777, hetgeen S. Hart als onvolledig van de hand wees.³¹ Per saldo blijft onduidelijk welke opvattingen en praktijken precies achter deze informatie verscholen gaan.

Overlijdensregisters van andere geloofsgenootschappen

Behalve begraafregisters van de drie hervormde kerken bestaan er nog dodenboeken van *doopsgezinden* en *katholieken* in Dordrecht. Voor de doopsgezinden omvatten deze de periode 1617-1689 en 1728-1729 (Archief 11, inv. nr. 78) en voor de rooms- en oud-katholieken de jaren 1702-1811 (Archief 11, inv. nr. 80-81, 84 en 85). Voor zover mogelijk is gecontroleerd of de overledenen die in deze registers werden genoteerd in de begraafboeken van de hervormde kerken zijn terug te vinden. Het blijkt dat de overlijdensregisters van deze andersdenkenden bijna uitsluitend volwassenen bevatten. Slechts een enkele uitzondering hebben we aangetroffen, zoals een katholieke jongen van twaalf jaar die in 1796 in de Nieuwkerk werd begraven. Opmerkelijk is dat niemand van de doopsgezinden of katholieken in de Augustijnenkerk zijn laatste rustplaats kreeg. Deze kerk was dus exclusiever, had een minder publiek karakter dan de twee andere kerken. Van de doopsgezinden blijkt 53 procent van de overledenen begraven te zijn bij of in de Grote Kerk, terwijl 21 procent buiten Dordrecht woonde en daar ook niet begraven is. De resterende 25 procent is waarschijnlijk wel in de stad begraven, maar niet in de begraafboeken terug te vinden. Deze uitkomst past goed bij de omstandigheid dat al in de zeventiende eeuw ruim een kwart van de Dordtenaren in of bij de Nieuwkerk ter aarde werd besteld. Immers de reeks van die kerk is onvolledig, terwijl bovendien armen daar veelal niet op naam werden geregistreerd.

Rooms-katholieken verkeerden in een vergelijkbare positie. Van deze groep was 15 tot 20 procent die in hun registers voorkomen, niet van Dordrecht, maar uit de nabije omgeving afkomstig, afgezien van een enkeling die verder weg thuis hoorde. De namen van deze doden zijn dan ook niet in de registers van publieke kerken aangetroffen. Opvallend is dat de oud-katholieke kerk door het verlies van veel aanhangers in de tweede helft van de achttiende eeuw een exclusief Dordts karakter kreeg. Alle overledenen die in de boeken werden opgetekend, komen in de registers van de Grote Kerk of de Nieuwkerk voor.

Van de *Eglise Wallonne* en de *Engels-Schotse kerk* zijn geen begraaf- of overlijdensregisters bekend, zodat men zou kunnen verwachten dat hun doden in een van de drie hervormde kerken werden begraven. Daarvoor bestaan inderdaad enige aanwijzingen. In 1691, 1692 en 1696 werden overledenen van de Waalse diaconie in het begraafboek van de Grote Kerk genoteerd en in 1706 in het boek van de Nieuwkerk. Zonder twijfel zijn ze daar op het kerkhof terechtgekomen. Lieden die in hoger aanzien stonden, kunnen overigens in de Waalse kerk zijn bijgezet, terwijl ze in de boeken van de Nederduitse gereformeerde kerk geregistreerd werden. In die richting wijst het register van de Augustijnenkerk dat begrafenissen in de Engelse kerk vermeldt, zoals die van huisvrouw en kind van Robbert Holsword op respectievelijk 5 en 8 september 1670. Acht jaar later vond Holsword zelf er eveneens zijn laatste rustplaats. Dergelijke mededelingen treft men vaker aan, zoals voor 1673, 1675, 1681, 1683 en 1684. Daarom is het opmerkelijk dat men Robbertus Pagetius, predikant van de Engelse kerk, op 18 mei 1684 niet bij de Engelsen maar juist in de Augustijnenkerk ter aarde heeft besteld.

De slotsom van dit overzicht mag zijn dat iedereen in de stad – tot welke christelijke gezindte hij of zij ook mocht hebben behoord – in of bij een van de gereformeerde kerken werd begraven. Slechts bij uitzondering gebeurde dat in de Waalse of de Engels-Schotse kerk, wat niet verhinderde dat ook dan de doden in de boeken van de Nederduitse kerk staan genoteerd. De enige uitzondering op die regel waren vermoede-

delijk niet-christenen zoals joden. Levend in de diaspora hadden ze her en der in het land hun eigen begraafplaatsen. Sinds 1736 was er ook een aan het Wilgenbos, niet ver van de stad. Van deze groep zijn geen begraaf- of overlijdensboeken bekend, maar dat lijkt niet al te bezwaarlijk te zijn. In de achttiende eeuw maakte deze groep, zoals eerder gezegd, gemiddeld niet meer dan een half procent van de Dordtse bevolking uit. Daar komt bij dat de begraafboeken van de gereformeerde kerken opgaven bevatten die in een zuivere overlijdensstatistiek buiten beschouwing gelaten moeten worden, zoals mensen die elders waren gestorven, maar in de Merwestad ter aarde werden besteld. Kortom, de Nederduitse gereformeerde registers bieden gezien hun opzet en reikwijdte behoorlijk materiaal voor een *betrouwbare sterftestatistiek*, zeker vanaf 1682. Over soms aanwezige lacunes in de registratie en de daarvoor gekozen oplossingen is reeds het nodige opgemerkt. Als aanduiding van de volledigheid kan nog een lijst van 'gekwalificeerden' dienen die voor de jaren 1806-1811 voorhanden is (Archief 11, inv. nr. 98) en waarvan de jaarcijfers in tabel 2.1 zijn opgenomen. In die zes jaren zouden 4.162 mensen zijn overleden, terwijl de begraafboeken voor dezelfde periode 4.205 doden vermelden.

Gegevens van overlijden en begraven op de rest van het Eiland van Dordrecht

Tabel 2.1 bevat ten slotte nog tellingen gebaseerd op gaardersregisters van Dubbeldam voor de periode april 1710 tot 1805. De aantallen variëren in de begintijd van 5 tot 22 per jaar. Daarna fluctueren ze - de twee hoogste en de laagste uitschieters buiten beschouwing gelaten - van 9 tot 36. In de tabel zijn ook cijfers over overleden personen in Wioldrecht (1696-1805) en de Mijl (1713-1758) opgenomen (Archief 240, inv. nr. B 1 en 2). Naast Dubbeldam waren dat aparte heerlijkheden zonder eigen kerk, zodat de mensen daarvoor op 's-Gravendeel of Dubbeldam (Wioldrecht) en op Dordrecht (de Mijl) waren aangewezen.

Regelgeving betreffende het begraven

Alvorens op enige bijzondere aspecten te wijzen die in de Dordtse sterftestatistiek naar voren komen, is enige aandacht voor veranderingen in de *reglementen in zake het begraven* op zijn plaats. Deze voorschriften verschaffen zonder twijfel een beter zicht op de achtergronden van de begraafboeken. Het beeld dat zij van de praktijk van het begraven laten zien, is niet in alle opzichten even stichtelijk, maar het verklaart meteen waarom met de begraafboeken van de Nieuwkerk betrekkelijk laat werd aangevangen. De praktijken om de kosten van een normale begrafenis te ontlopen, lijken het ondoenlijk gemaakt te hebben de doden van de Nieuwkerk deugdelijk te administreren.

Hoe hebben gebruiken rond de dood zich onder invloed van allerlei voorschriften ontwikkeld - of misschien beter uitgedrukt - tegen welke achtergronden zijn die voorschriften tot stand gekomen? De neiging onder inwoners van de stad om bij de vele sterfgevallen in de zeventiende eeuw de kosten bij overlijden van een familielid zo laag mogelijk te houden, blijkt uit bezwaren die armbezorgers en schrijnwerkers bij het stadsbestuur kenbaar maakten. Vanouds bestond de gewoonte dat grafmakers voor het huis van een overledene een witte of zwarte baar plaatsten. Of hij wit of zwart was, hing af van de welstand van de dode. De kleur bepaalde weer de prijs die voor de baar verschuldigd was. Om de kosten van een nieuwe zwarte baar uit te sparen, lieten sommigen een oude baar zwart verven. Niet alleen schrijnwerkers voelden zich bij

deze gang van zaken benadeeld. De armenzorg miste namelijk bij elk voorkomend geval twaalf gulden aan inkomsten ten behoeve van de *gemeene huysarmen deser stede*. Dit leidde ertoe dat het gerecht in mei 1635 verordonneerde dat voor een baar steeds 24 gulden betaald moest worden, ongeacht of het nu een oude of een nieuwe zwarte baar betrof.³² De maatregel werkte evenwel in de hand dat een baar die eenmaal bij een familie was bezorgd, tussendoor ook voor andere doden werd gebruikt. Dat kon heel goed 's nachts gebeuren. In 1662 werd begraven bij nacht verboden.³³ Allereerst was het niet langer toegestaan oude of jonge personen des avonds of in de nacht te begraven op straffe van een boete van 12 gulden, die ten goede zou komen aan de diaconie. In een andere resolutie schreef de magistraat voor dat wanneer een dode nog moest worden weggedragen, de baar die de diaconie voor het huis had geplaatst, daar tot de begrafenis bleef staan. Enige jaren later deed de diaconie van de hervormde gemeente nog haar beklag dat zij inkomsten misliep door begrafenissen die bij avond en des nachts plaatsvonden. Op overtreding kwam een zware boete van 50 gulden te staan, waarvan een derde voor de officier, een derde voor de armen en een derde voor de aanbrengrer was bestemd.³⁴ Deze en soortgelijke bepalingen brachten het begraven van doden, dus ook van armen en minder-gegoeden letterlijk meer in de openbaarheid. Het enige waarover men eigenlijk nog kon twisten, was of volgens oud gebruik de dode wel of niet met behulp van een baar gedragen diende te worden. Om aan die voortdurende discussie een eind te maken, kondigden de heren van het gerecht in 1714 af, *dat in het toekomende voor alle personen sonder onderscheyt binnen deser stadt deser werelt komende te overlijden out sijnde sestien jaren ofte een kist boven de vijfvoeten lang noodig hebbende, een baare sal moeten werden gestelt*.³⁵

In dit verband is een tarieflijst uit 1696 heel instructief. Daarin staan de prijzen die de diaconie in rekening bracht voor het leveren, vrij in huis, van kisten en baren. De prijzen liepen uiteen van vier gulden voor *een oude baar te verschaven of ze nieuw was* – voor een witte baar dus – tot 24 gulden voor *een nieuwe swarte baar*. De goedkoopste *dunne vuure kist voor een oud mensch* kostte 1 gulden en 12 stuiver en een gewone *dikke eyke kist voor oude luyden* 14 gulden. Voor een *extraordinaire doodskist* betaalde men niet minder dan 30 gulden.³⁶ Er is nog een uitvoerige ordonnantie uit 1722 die het begraven in de kerk of op het kerkhof regelde. In die tijd blijken begrafenissen normaal alleen nog in de loop van de ochtend plaats te vinden. Dat valt althans uit de tarieven van het reglement af te leiden. Voor een dode die niet tussen 9.00 en 13.00 uur begraven werd, moest namelijk 30 gulden extra worden betaald. Na 23.00 uur was elke begrafenis streng verboden. Overtreding van dat verbod werd met 100 gulden beboet. Het openbaar gereglementeerde karakter dat het vervoer en begraven van doden intussen gekregen had, komt nog in een andere bepaling tot uitdrukking. Transport van een lijk door het rechtsgebied van de stad werd van oudsher belast. Uitdrukkelijk werd nu voorgeschreven dat het wegvoeren van een dode uit de stad in het kostersboek van de Grote kerk opgetekend behoorde te worden. Dit gebeurde met betaling van 6 gulden en 4 stuivers, welk bedrag diende ter compensatie van Kerk, koster en metselaar.

De ordonnantie uit 1722 is overigens ook informatief aangaande bestaande standsverschillen en de tegenstelling tussen rijk en arm. Deze verschillen beheersten het leven van alledag, maar misschien waren ze wel het duidelijkst aanwezig – het voorgaande wijst al in die richting - in de gebruiken die de dood raakten. De ordonnantie onderscheidt graven in drie categorieën. Allereerst waren er de eigen graven, die zelfs als

handelswaar konden worden verkocht, vervolgens de huurgraven en ten slotte het ‘gemene’ graf. Voor een begrafenis in de laatste categorie moest normaal 1 gulden en 6 tot 10 stuiver aan rechten en lonen worden voldaan. Een arme drommel die van de diaconie onderstand had getrokken, moest alles bijeen 8 stuiver betalen. Dat staat in schril contrast tot het vertoon van rijkdom en de pompa waarmee leden van vooraanstaande families werden begraven. Kenmerkend voor die gebruiken was het besluit van de Provisionele raad der stad Dordrecht en de Merwede in maart 1795, dat binnen veertien dagen alle wapenborden uit de kerken verwijderd dienden te worden. De overweging die tot dat besluit had geleid was dat *de wapenborden, welke in de kerken dezer stad in zo grooten getale gevonden worden, niet anders kunnen beschouwd worden dan treurige overblyfsels van die ongelukheid in de geslachten welke, schoon onbestaanbaar met de ware Vryheid in ons vaderland echter sedert eeuwen heeft plaats gehad, en daarom oordeelende dat deselve by het gelukkige herstel van de gelykheid onder alle ingezetenen des lands de ogen van de ware burger, vooral in plaatzen die den godsdienst zyn toegewyd, niet langer behoren hinderlyk te wezen.*³⁷

Pieken en dalen in de Dordtse sterftcijfers

De uiteenzetting tot dusver handelde over de waarde en de toepasbaarheid van begraafboeken voor het opstellen van statistieken en over de achtergronden en reglementen van het begraven.

Staat 2.4 Jaren met hoge sterfte te Dordrecht in de zeventiende en achttiende eeuw

	>1.000 en <1.200 doden	>1.200 doden	Topjaren van decennium	
			Samen	Gem. per jaar
1636		2.603		
1637		1.528	4.131	2.066
1647	1.062			
1650	1.012		2.074	1.037
1652		1.218		
1653	1.079			
1655	1.064			
1656	1.172			
1657		1.690	6.223	1.245
1664	1.053			
1665		1.311		
1666		1.215	3.579	1.193
1673		1.608		
1676	1.068			
1679	1.168		3.844	1.281
1691	1.032			
1692	1.032		2.064	1.032
1709	1.030		1.030	1.030
1719	1.010		1.010	1.010
Totaal	12.782	11.173	23.955	
Gemiddeld	1.065	1.596		1.261

De aspecten die in de statistieken over *de sterfte zelf* naar voren komen, zijn nog buiten beschouwing gebleven. Het is de bedoeling hier door middel van enkele staten opvallende kenmerken van de mortaliteit te belichten.

In staat 2.4 zijn nu die jaren geselecteerd waarin volgens de boeken meer dan duizend mensen in Dordrecht overleden. In volgorde *van hoog naar laag* waren 1636, 1657, 1673, 1637, 1665, 1652, 1666 jaren met een bijzonder hoge sterfte. Bovendien hield in 1636-1637, 1652 –1657 en 1664-1666 de hoge sterfte lang aan. De zwaarste epidemie sinds de jaren 1630 was qua intensiteit ongetwijfeld die van 1636-1637. Nadien hebben epidemieën aan kracht ingeboet, zodat minder mensen aan besmettelijke ziekten stierven. Niettemin bleef de mortaliteit tot in de jaren zeventig van die eeuw hoog. Omstreeks 1680 kan men met recht over een soort waterscheiding voor de sterfte spreken. Na 1679 waren er namelijk slechts vier jaren waarin de sterfte in de stad meer dan duizend doden beliep.

Men zou wellicht kunnen tegenwerpen dat de hoge sterfte tot 1679 een artefact is, dat ze zich in werkelijkheid niet heeft voorgedaan, maar een gevolg is van de wijze waarop vanwege het ontbreken van begraafboeken voor de Nieuwkerk de cijfers voor de tijd tot 1681 zijn geconstrueerd. Tegen dit bezwaar zijn niet alleen eerder gegeven argumenten ten aanzien van de omvang van de lacune aan te voeren, maar mag ook verwezen worden naar de literatuur. Die is eenstemmig van oordeel dat in de Republiek der Verenigde Provinciën de pest na 1666 en dus ook in Dordrecht is verdwenen. De Dordtse geschiedschrijver J.L. van Dalen noemt voor de periode vóór 1636 nog als pestjaren voor de stad 1574-1575, 1579, 1584, 1587, 1599, 1602-1604, 1618 en 1623.³⁸

In welke maanden stierven de meeste mensen?

Na deze globale aanduiding van de demografische conjunctuur willen we enige aandacht besteden aan de *invloed van de seizoenen* op de sterfte. Over de frequentie van de sterfte in de loop van het jaar vindt men enige gegevens in staat 2.5 en staat 2.6.

Staat 2.5 Procentuele verdeling van de begrafenissen in de Augustijnenkerk over de twaalf maanden van het jaar, 1695-1811

Hoog		Laag	
december	9,09	september	8,44
maart	8,97	oktober	8,19
april	8,66	juni	7,87
mei	8,50	augustus	7,87
februari	8,47	november	7,72
januari	8,33	juli	7,59
samen	52,32	samen	47,68

Staat 2.5 bevat informatie met betrekking tot de spreiding van sterfte in de achttiende eeuw, waarvan de gegevens ontleend zijn aan het begraafboek van de Augustijnenkerk en waarbij voor verschillen in de lengte van maanden is gecorrigeerd. Hieruit blijkt dat over het algemeen in de achttiende eeuw de sterfte in december het hoogst was, terwijl in de maanden erna – tot en met mei – de mortaliteit nog hoog bleef. Daarentegen was

in de periode van juni tot en met november de sterfte lager. Daarbij komt juli als de gezondste maand tevoorschijn.

De vraag is echter of de cijfers wel representatief zijn voor de gehele stad en, zo ja, of ze ook voor de zeventiende eeuw gelden. De gegevens hebben immers uitsluitend betrekking op de Augustijnenkerk na 1694 en daar werden bovendien juist beter-ge-situeerden begraven.

Staat 2.6 Maanden met meer dan 10 procent van de jaarlijkse sterfte te Dordrecht, 1636-1810

1636-1640	augustus, september, oktober
1641-1650	
1651-1660	augustus, september, oktober
1661-1670	juli, augustus, september, oktober
1671-1680	augustus, september, november
1681-1700	
1701-1710	augustus, september
1711-1720	augustus
1721-1730	oktober
1731-1760	
1761-1770	januari
1771-1800	januari, december
1801-1810	september

Staat 2.6 verschaft wellicht enige informatie over deze kwestie. Dat overzicht vermeldt namelijk voor geheel Dordrecht de maanden waarin gedurende één of meer decennia de mortaliteit boven 10 procent van de jaarsterfte uitsteeg. De staat is gebaseerd op de tabellen 2.5 en 2.6, waarin men voor 1636-1810 gemiddelde maandcijfers per tien (vijf) jaar aantreft met betrekking tot de sterfte volgens de gereformeerde begraafboeken. De tabellen 2.7 en 2.8 bevatten overeenkomstige gegevens voor Dubbeldam. De betreffende cijfers zijn niet gecorrigeerd voor verschillen in lengte van de maanden, waardoor vertekening in zake de intensiteit van de sterfte zou kunnen optreden. Hoewel september met 30 dagen korter is dan zeven andere maanden van het jaar, wordt in staat 2.6 die maand niettemin het meest genoemd.

Het lijkt nu heel aannemelijk dat tot in het begin van de achttiende eeuw en opnieuw in de eerste jaren na 1800 de sterfte vooral in of rond september was geconcentreerd. Deze constatering wijkt af van wat staat 2.5 laat zien. Kan het daarom zijn dat epidemieën na de hoogzomer de meeste slachtoffers maakten en dat daarom de sterfte in normale jaren zoals 1641-1650, 1681-1700 en 1731-1760 tamelijk gelijkmatig over het jaar verspreid was?

Alleen een hogere sterfte voor januari en december in 1761-1800 past in het beeld van de Augustijnenkerk. Zou een en ander er op wijzen dat rijkere aanzienlijk minder van epidemieën te lijden hadden dan de onderste lagen van de bevolking?

Sterfte naar geslacht en sterfte van kinderen

Een andere verdeling van de Dordtse gemeenschap is echter van meer belang dan verschillen tussen arm en rijk. We denken hierbij aan het onderscheid tussen *kinderen* en volwassenen, tussen *mannen* en *vrouwen*. Over hun respectieve aandelen in de sterfte verschaffen de tabellen 2.2 - 2.4 enige cijfers. Staat 2.7 laat dergelijke gegevens zien voor een aantal jaren tussen 1649 en 1801.

Staat 2.7 Verdeling van begrafenissen in Dordrecht naar mannen, vrouwen en kinderen, 1649-1801

absolute aantallen							
	man	vrouw	kind	samen	onbekend	totaal	onbekend als % van het totaal
1649-1651	468	532	828	1.828	65	1.893	3,4
1659-1661	307	380	824	1.511	73	1.584	4,6
1679-1681	431	517	1.116	2.064	181	2.245	8,1
1699-1701	261	327	862	1.450	78	1.528	5,1
1719-1721	534	582	1.090	2.206	84	2.290	3,7
1759-1761	328	493	596	1.417	0	1.417	0
1789-1791	325	410	831	1.566	9	1.575	0,6
1799-1801	528	627	705	1.860	2	1.862	0,1
Totaal	3.182	3.868	6.852	13.902	492	14.394	3,4

percentuele verdeling (totaal van de perioden = 100)				
	mannen	vrouwen	kinderen	totaal
1649-1651	25,6	29,1	45,3	100
1659-1661	20,3	25,1	54,6	100
1679-1681	20,9	25,0	54,1	100
1699-1701	18,0	22,6	59,4	100
1719-1721	24,2	26,4	49,4	100
1759-1761	23,1	34,8	42,1	100
1789-1791	20,8	26,2	53,0	100
1799-1801	28,4	33,7	37,9	100
Totaal	22,9	27,8	49,3	100

Niet geheel duidelijk is of in de begraafboeken steeds exact dezelfde maatstaf is gebruikt om jongeren bij de kinderen of bij de volwassenen in te delen. Bij kinderen gaat het vermoedelijk om jongens en meisjes jonger dan zestien jaar. Dat was namelijk de leeftijd waarvoor de magistraat, zoals we boven zagen, bij het begraven geen baar nodig achtte. Alle jaren die staat 2.7 vermeldt samen genomen, maakten kinderen de helft van het aantal overledenen uit. Opvallend is wel dat tot omstreeks 1700 hun aandeel ruim boven de helft lag en dat het daarna evident minder dan de helft was. Twee factoren die nauw met elkaar samenhangen, zullen op deze verschuiving van invloed zijn geweest. Als gevolg van de hoge sterfte waren er aanvankelijk naar verhouding meer kinderen dan volwassenen. Daling van de algemene sterfte leidde er allereerst toe dat er in de gezinnen meer kinderen in leven bleven. Vanwege de zwaardere belasting die

dat met zich meebracht, gingen ouders het kindertal beperken. Dat effect werd bereikt doordat in de achttiende eeuw vrouwen op wat latere leeftijd trouwden dan zij voorheen plachten te doen (zie het volgende hoofdstuk). Vermoedelijk bleven ook meer vrouwen ongehuwd.

Per saldo ging het geboortecijfer omlaag, waarmee ook het aantal kinderen in de totale populatie daalde. Naar uit staat 2.7 valt af te leiden, is het aandeel van mannen (onder de doden) na 1700 minder gestegen dan dat voor vrouwen, dat overigens al op een hoger niveau lag. Een ander interessant punt is dat er geen aanduidingen zijn dat in het begin van de achttiende eeuw de sterfte onder kinderen minder sterk gedaald zou zijn dan die onder ouderen.

Zinneprent op het huwelijk van Pieter Blussé met Sophia Arnolda Christina Vermeer, dat op 14 augustus 1771 in Dordrecht gesloten werd, (Collectie DiEP, 551-10535).

3 Ondertrouwboeken en huwelijksstatistieken

De overgang van de oude naar de nieuwe godsdienst

Op 25 juni 1572 koos Dordrecht officieel de zijde van de Opstand. Daarmee erkende de stad de Spaanse koning Filips II, die ook graaf van Holland was, niet langer als landsheer. Bij die overgang kregen de protestanten de kerk van de Augustijnen toegevoegd. Het complex werd daarmee bolwerk van het verzet. In de refter van het klooster zou enkele weken later, medio juli, de eerste onafhankelijke vergadering van de Staten van Holland bijeenkomen. Ondanks de oorspronkelijke afspraak dat de katholieken in Dordrecht hun parochiekerken zouden behouden en de roomse geestelijken en religieuzen hun werk daar mochten voortzetten, werd voordat het jaar ten einde was de oude godsdienst verboden. De publieke kerk was voortaan hervormd. Het betekende dat tal van maatschappelijke taken die voorheen door katholieke priesters waren vervuld, door gereformeerde predikanten werden overgenomen. Met name gold dat voor de zogenaamde ‘rites de passage’, waarmee in de oude kerk de kernpunten in het menselijk bestaan, te weten geboorte, huwelijk en overlijden, werden bezegeld, dan wel begeleid.

De hervormden erkenden geen zeven maar slechts twee sacramenten, het doopsel en het Avondmaal. Hoewel dus volgens de gereformeerde kerk het huwelijk geen sacrament is, maar een publieke aangelegenheid die onder de directe zeggingsmacht van de politiek valt, zijn ten tijde van de Republiek de meeste huwelijken uitsluitend ten overstaan van een predikant gesloten. De oude gebruiken van de voormalige parochies bleven aldus – in aangepaste vorm – gehandhaafd. Een nieuw element zou de stringente registratie van de toegediende dopen en van de gesloten huwelijken kunnen zijn. Ook het begraven van de doden bleef met de kerk verbonden, hoewel niet de predikanten maar de kerkmeesters, die als vanouds het kerkgebouw en kerkhof beheerden, hiervoor verantwoordelijk waren.³⁹ Overigens werden de verplichting om pasgeboren kinderen te laten dopen, de eis van een publiek huwelijk voor wie als man en vrouw gingen samenwonen⁴⁰ en meer algemene regels omtrent het begraven dwingend door de wereldlijke overheid voorgeschreven.

Een lange en vrij volledige reeks ondertrouwregisters

De *eerste trouwboeken* van de gereformeerde kerken beginnen in januari 1573. In feite waren het ondertrouwboeken waarin vaak, maar lang niet altijd, ook werd genoteerd wanneer het huwelijk gesloten werd. De registers dienden allereerst voor de aankondiging van voorgenomen huwelijken. Op drie achtereenvolgende zon- en feestdagen moesten de namen van de bruidsparen die wensten te trouwen worden afgeroepen. De proclamaties gebeurden in alle drie hervormde kerken. In principe zijn de ondertrouwregisters van de Augustijnenkerk, de Grote Kerk en de Nieuwkerk dus vrijwel identiek. Aangezien de registers van de Grote Kerk en van de Nieuwkerk niet verder teruggaan dan tot 1642, is voor de tellingen van de boeken van de Augustijnenkerk (Archief 11, inv. nr. 16-28) gebruikgemaakt. Alleen de gegevens voor 1642-1643 zijn aan de boeken van de Grote Kerk ontleend (Archief 11, inv. nr. 30). In november 1691 is evenwel op aanwijzing van de Staten van Holland de tot dan toe gebruikelijke wijze

van aantekenen door de stadsregering drastisch gewijzigd. Sindsdien geschiedde het aantekenen niet meer in de kerk, maar moest iedereen in het stadhuis in ondertrouw gaan. De aankondigingen in de kerk bleven gehandhaafd, zodat de stadsbode er steeds voor moest zorgen dat de registers tijdig ter bestemde plaats waren. Deze wijziging in de administratie is de reden waarom de statistiek van ondertrouwen in de daarop volgende periode op de boeken van het gerecht is gebaseerd.

Problemen van volledigheid

Onvermijdelijk voert de beschrijving van de ondertrouwregisters tot de vraag naar de reikwijdte, de volledigheid en de continuïteit, kortom de betrouwbaarheid van de bronnen. Het doel van de registratie, afkondiging van de bruidsparen die wilden trouwen, vereiste dat de namen van bruid en bruidegom nauwgezet, overzichtelijk en duidelijk leesbaar werden genoteerd. In dit opzicht laat de registratie van *de eerste jaren* evenwel flink te wensen over. Ze maakt aanvankelijk een nogal warrige indruk. Van januari tot 7 mei 1575 zijn de namen per maand, in een klein om niet te zeggen onleesbaar handschrift opgetekend. Vervolgens worden ze gedurende enige tijd afwisselend wekelijks of per maand vermeld om ten slotte voorgoed elke week genoteerd te worden. De oudste notities zijn bovendien heel summier: woonplaats noch beroep van betrokkenen worden meegedeeld. Slechts sporadisch is aangegeven of het om een huwelijk van een weduwnaar of weduwe ging. Veelzeggend is de volgende opmerking in het oudst bekende boek: *Dese huweliken sijn uut den ouden boeck gescreven, van den jaere 1575 ende tot 78 toe welcke anders vooraenstaen, maer dit moet genoteert sijn dat wij niet en weten off dese alle getrouwt sijn inde kerck. Want wel ettelicke haer laeten vercondigen welcke haer niet laten trouwen alsoe wij bevonden hebben.*

Uit deze woorden blijkt dat het register als trouwboek zeker niet volledig is, maar dat het ondertrouwboek wel bruikbaar was. Menigeen achtte het in de beginjaren immers voldoende het huwelijk in de hervormde kerk te laten aankondigen, maar het daar niet te laten bevestigen. Overigens is het mogelijk dat nogal wat paren hun huwelijk buiten Dordrecht hebben laten inzegenen.

Zeker is wel dat in de eerste jaren predikanten niet steeds even zorgvuldig waren met het bijhouden van de trouwboeken. De aanwezige lacunes spreken voor zich. Zo is voor april 1574 geen enkel bruidspaar vermeld. In maart 1576 is de score één en in de volgende maanden nihil. Voor februari tot en met juni 1578 figureren niet meer dan twee bruidsparen in de boeken. Het beeld vertoont veel overeenkomsten met dat bij de doopboeken. Na die tijd is het nog maar één keer voorgekomen dat voor een gehele maand (oktober 1603) geen enkele inschrijving is opgetekend. Voor al die maanden staat men voor een dilemma. Zijn de ondertrouwen, die er ook toen geweest moeten zijn, toch nog onder een andere maand – bijvoorbeeld bij het jaar 1575 - in de boeken opgenomen?

In de tabellen 3.1, 3.2 en 3.6-3.8 is er voor gekozen de ‘ontbrekende’ maanden april 1574, maart-mei 1576, februari-juni 1578 en oktober-december 1603 aan te vullen door vergelijking van de corresponderende maanden in het vorige en volgende jaar en met de direct omliggende maanden. In de noten bij tabel 3.1 zijn bij de betreffende jaren de oorspronkelijke cijfers genoemd. De gegevens voor 1573-1578 zijn aldus bij een totaal van 1101 tot 1246 verhoogd, waardoor het jaargemiddelde van 184 in 207 is veranderd. Wanneer het eerste getal juist is, dan kunnen de meeste jaargemiddelden niet

veel daarvan verschillen. Het zou inhouden dat de uitkomst voor 1576 en wellicht die voor 1577 niet gewijzigd hadden hoeven te worden. Verder zou in dat geval verhoging van bepaalde cijfers alleen acceptabel zijn wanneer tegelijkertijd andere worden verlaagd, bijvoorbeeld de uitkomsten voor 1574 en 1575. Zeker voor de telling van 1575 zou het een en ander ingrijpende gevolgen hebben. Het totaal zou immers dalen van 349 ondertrouwen naar omtrent het bovengenoemde gemiddelde van 184. Zou het eerder vermelde citaat uit het ondertrouwregister, dat niet in alle opzichten duidelijk is, in dezer voege begrepen moeten worden, dat onder 1575 ook ondertrouwen genoteerd zijn die eigenlijk bij de volgende jaren horen? De bedoelde passus luidt namelijk: *Dese huwelicken sijn uut den ouden boec gescreven, vanden jaere 1575 ende tot 1578 toe, welcke anders voor aenstaen*. Maar is de interpretatie wel juist om een groot deel van de ondertrouwen in 1575 aan andere jaren toe te schrijven? Het is immers niet ondenkbaar dat de aanwezigheid van Spaanse troepen, die zich na het ontzet van Leiden in 1574 naar het zuiden van Holland hadden teruggetrokken en er het platteland onveilig maakten, veel mensen een toevlucht deed zoeken binnen de muren van Dordrecht. Indien deze veronderstelling juist is, dan zijn de resultaten in tabel 3.1 voor de jaren zeventig terecht gecorrigeerd. Uit die gegevens komt naar voren dat Dordrecht in de tweede helft van dat decennium zijn al eerder geslonken inwonertal nog verder zag verminderen. Een dergelijke ontwikkeling is zeker niet onwaarschijnlijk, daar ze zich ook elders voordeed. Andere Hollandse steden, bijvoorbeeld Amsterdam en Enkhuizen, kampten toen eveneens met een forse neergang.⁴¹

Tot zover de kwestie van de regelmaat in het bijhouden van de ondertrouwregisters. Wat valt verder op te merken over de volledigheid? We weten dat niet iedereen die in de Dordtse gereformeerde kerk in ondertrouw ging daar ook is getrouwd: *want wel ettelicke haer laten afcondigen wellicke haer niet laeten trouwen alsoe wij bevonden hebben*. Het huwelijk zal dan elders, wel of niet voor een predikant zijn gesloten. Daarbij mogen we echter aannemen, dat gezien de zware straffen die men kon oplopen slechts weinigen zich aan de verplichting van de kerkelijke afkondigingen hebben onttrokken. Voor die opvatting pleit de omstandigheid dat vanaf 1583 de gelegenheid open stond in het stadhuis aan te tekenen en te trouwen, maar dat slechts weinig bruidsparen dat inderdaad hebben gedaan. Vóór 1691 maakten zij nog niet 5 procent van alle bruidsparen uit – zie de kolom overige gezindten in tabel 3.1. In andere steden was dat meer: in Leiden 10 à 20 procent, hetgeen na verloop van tijd ook in Rotterdam het geval zou zijn.

Behalve op volledigheid van de (onder)trouwboeken is nog een opmerking te maken over de *precisie van de tellingen*. Doordat eerdere, minder gespecificeerde tellingen voorhanden waren - zo geeft bijvoorbeeld Willem Kersseboom een overzicht van ondertrouwen te Dordrecht in de eerste decennia van de achttiende eeuw⁴² -, was het mogelijk de nieuwe tellingen te controleren. Voor zover zich tussen die reeksen verschillen van enige betekenis voordeden, zijn de betreffende maandtotalen in de ondertrouwseries voor kerk en gerecht opnieuw geteld. De correcties die op grond daarvan zijn doorgevoerd, bedroegen gemiddeld niet veel meer dan een half procent. Daarmee heeft men een bewijs van de nauwgezetheid waarmee het tellen van ondertrouwen is gebeurd, hetgeen ook een aanwijzing is van de nauwkeurigheid van de doop- en begraafreeksen. Bij ondertrouwen zijn alleen de algemene maandtotalen verbeterd. Voor

de subcategorieën zoals eerste en volgende huwelijken zijn namelijk geen hertellingen uitgevoerd.

Van trouwen voor de kerk naar trouwen voor het stadsbestuur

Wie de ondertrouwstatistieken op een of andere manier wenst toe te passen, wordt geconfronteerd met het lastige probleem van een *breuk in de continuïteit van de registratie*. Tot 1691 had de Dordtse stadsregering zich feitelijk alleen met de ondertrouw van een kleine groep die niet in de gereformeerde kerk wenste te trouwen, bemoeid. Wellicht hangt die distantie samen met het vroege tijdstip waarop de stad tot de hervorming overging en met een sterke positie van de gereformeerde gemeente. Daarmee verschilde het regime van dat van enige andere steden. Van begin af aan gold in Amsterdam na de Alteratie van 1578 de regel dat iedereen die wilde trouwen – ook wanneer de huwelijkssluiting in de kerk gebeurde – zich daarvoor bij de commissarissen van huwelijkse zaken moest laten registreren.⁴³ Hetzelfde was het geval in Enkhuizen.⁴⁴ In Den Haag gingen de bruidsparen, van welke gezindte ze ook waren, ten overstaan van schepenen in ondertrouw.⁴⁵ Voor Delft zijn ondertrouwboeken van het gerecht bewaard gebleven vanaf 1618 (de jaren 1627-1636 ontbreken). In deze boeken staan de ondertrouwen voor de gehele stad Delft genoteerd.

Het stadhuis in zijn oude gotische vorm. Hier werden huwelijken gesloten tussen niet-gereformeerden, de zogenaamde onderscheiden gezindten, zoals katholieken, lutheranen, doopsgezinden en joden. Tekening in kleur uit 1770 door Jacob Hoolaart, (Collectie DiEP).

Begin 1690 besloot de oudraad van Dordrecht het kerkelijke regime bij het aantekenen drastisch te wijzigen: *geïnformeert sijnde dat in meest alle de steden van Holland de huwelijcxse proclamatiën van alderhande soort van menschen, van wat conditie ofte religie de selven ook mogen sijn, altoos naer voorafgaende aentijckening van de geboden van puije van den stadhuijse geschieden tot welwesen ende dienst van de stad, [men] geoordeelt had t'selve naar t'exemple van andere steden alhier mede in practijcq te brengen ende te doen observeren.*

Alvorens de veranderingen door te voeren, zou worden nagegaan hoe elders de zaken precies geregeld waren en voorts *specialijk sorg te dragen dat den armen binnen dese stad daarbij niet worden vercort of benadeelt.*⁴⁶ Dit laatste wijst op fiscale overwegingen voor de wijziging van de oude wijze van in ondertrouw gaan.

De Dordtse bestuurders gingen niet over ijs van één nacht. Pas op 31 oktober 1691 is de instructie voor commissarissen, secretaris en bode van de *aentijckeninge der geboden ofte huwelijks saecken* goedgekeurd. In het kort komt het reglement hierop neer dat tweemaal in de week, dinsdags en zaterdags van 2 tot 4 uur, twee commissarissen met de secretaris in het stadhuis zitting zouden houden om *aenteekeninge te doen van alle personen die haer geboden sullen geven ende proclamiert werden in de gereformeerde kercken om in de huwelijcks staet bevestigd te werden.* Bij toerbeurt zouden twee heren van den gerechte als commissaris optreden. Zij dienden zich bij de uitvoering van hun werkzaamheden te houden aan hetgeen de politieke ordonnantie omtrent huwelijksproclamaties, graden van affiniteit en bloedverwantschap bepaalde. De secretaris diende vijf registers of boeken van het aantekenen bij te houden, namelijk één voor de Grote Kerk, één voor de Augustijnenkerk, één voor de Nieuwkerk, één voor de Franse kerk en ten slotte een exemplaar dat steeds onder zijn beheer moest blijven. Voor het aantekenen betaalden de bruidsparen een gulden, waarvan tweemaal 3 stuivers ten behoeve van de commissarissen, 12 stuivers voor de secretaris en 2 stuivers voor de bode.

De bode behoorde elke zaterdag de boeken bij de kosters van de verschillende kerken af te leveren, zodat des anderen daags de proclamaties tijdens de kerkdienst gedaan konden worden. Daarna zouden ze weer door de bode worden opgehaald.

Zeer nadrukkelijk stipuleerde de instructie dat commissarissen en secretaris zich niet mochten inlaten met het aantekenen van andersdenkenden, zoals rooms-katholieken en mennonieten, voor wie geen geboden in de publieke kerk werden gegeven, maar die zich *op het stadhuis ofte ter secretarie hebben laten aanteekenen om te werden getrouwt.*

Nadat op 6 november de schriftelijke rapportage van de besluiten was goedgekeurd⁴⁷, zijn de commissie en secretaris Johan Waelen van huwelijks zaken met hun werkzaamheden begonnen.

Al spoedig zijn de voorschriften op ondergeschikte punten gewijzigd. Nog voor het eind van het jaar werden de zittingen niet twee maar een keer per week, op vrijdagmiddag, gehouden.⁴⁸ Ongetwijfeld werd aan de vrijdag boven de zaterdag de voorkeur gegeven om de secretaris voldoende tijd te gunnen de registers tijdig bij te werken voor de zondagse proclamaties. Verdere stroomlijning van de administratie bracht de bepaling uit 1693 dat men als regel voortaan uitsluitend op zondag, maandag, dinsdag (en woensdag?) kon trouwen. Op die manier konden de predikanten zonder bezwaar in de boeken vermelden wie bij hen waren getrouwd. Geheel in de lijn met de nieuwe

opzet was, dat niet langer de predikanten de attestaties van de kerkelijke afkondigingen mochten verstrekken, maar dat de secretaris dat voortaan zou doen.⁴⁹ Verder liet het gerecht eind 1694 weten dat bij ondertrouw van *personen noch minderjarigh sijnde* (de grens zal bij 31 jaar hebben gelegen) een briefje waaruit de instemming van de ouders zou moeten blijken, niet voldoende was, maar dat de ouders zelf dienden te verschijnen.⁵⁰

Met de nieuwe opzet kon stringenter aan de voorschriften aangaande het aantekenen de hand worden gehouden. In december 1696 maakte het gerecht bekend dat enige burgers, hoewel ze gedurende een jaar en zes weken hun laatste woonplaats in de stad hadden gehad, elders waren getrouwd zonder dat ze zich bij de commissie voor huwelijkse zaken hadden gemeld. Dit was in strijd met de ordonnantie voor het middel op het trouwen van 26 oktober 1695. Elk bruidspaar diende namelijk – tenzij men in de pro deo-categorie viel – vanwege zijn huwelijk belasting te betalen.

Nu het aantekenen in ambtelijke handen was, bezat het stadsbestuur een efficiënt instrument om te controleren of aan het middel op het trouwen werd voldaan. De boete bij nalatigheid was zeer hoog, niet minder dan 200 gulden.⁵¹ De neiging om zich aan die voorschriften te onttrekken zal niet groot zijn geweest, maar evenmin zal men in Dordrecht in ondertrouw zijn gegaan wanneer het niet nodig was.

Bruiloft van Johan de Witt met Wendela Bicker te Amsterdam op 16 februari 1655. Een 19e-eeuwse litho die op fantasie berust door H.C. ten Kate, (Collectie DiEP, 551-10627).

In verband met de continuïteit van de ondertrouwstatistiek is het noodzakelijk te achterhalen in hoeverre de gegevens van vóór 6 november 1691 met die uit de daarop volgende jaren vergelijkbaar zijn. Om die vraag te beantwoorden, zijn voor enige jaren de bruidsparen die aantekenden in verschillende categorieën onderscheiden. Hierbij zij verwezen naar staat 3.1. De daarin voorkomende rubriek sub I tot en met III betreffen ondertrouwen/huwelijken van personen die, gezien het ontbreken van nadere gegevens, of vanwege hun verblijfplaats, of doordat de proclamaties elders geschied waren of het huwelijk elders gesloten werd, kennelijk weinig binding met Dordrecht hadden. De overige bruidsparen zullen, naar we aannemen, meer tot de eigen bevolking van de stad hebben behoord.

Staat 3.1 Ondertrouwen onderscheiden naar kenmerken aangaande binding met Dordrecht in de periode 1600-1800

	code	1600	1610	1620	1685	1695	1780	1790	1800
I 0. huwelijk niet gesloten		8	3	1					
1. geen gegevens over de huwelijksluiting	1	18	8	9	30	7	1	2	2
	1 + 2	7	3	1	2				
	1 + 3	10	7	10	10	16	11	11	11
	1, 2 en 3	5	6	9	3	11	3	5	2
totaal		48	27	30	45	34	15	18	15
II huwelijk in Dordrecht, maar	2		7	3	2				
2. verblijfplaats partners elders of onbekend	2+3	6	7	13	4	3			1
3. proclamatie elders	3	17	4	11	7	1			
totaal		23	18	27	13	4			1
III huwelijksluiting elders (w.v. verblijfplaats partners elders of onbekend)	2	38 (3)	27 (14)	40 (23)	18 (1)	1			
IV de categorieën I-III		109	72	97	76	39	15	18	16
V alle ondertrouwen		346	213	240	254	253	138	139	170

De codes 1, 2 en 3 duiden op de omschrijving van de rubrieken sub I en II. 1 = geen gegevens over huwelijksluiting; 2 = verblijfplaats beide partners elders of onbekend; 3 = proclamatie elders.

Tussen 1685 en 1695 blijken zich tussen die twee groepen aanzienlijke verschuivingen te hebben voorgedaan. Het aantal 'ongebonden' echtparen (cat. I-III) blijkt abrupt aanmerkelijk kleiner te zijn geworden, waarbij in 1695 een niveau bereikt werd, dat in de volgende eeuw weinig veranderingen meer onderging.

In zake herkomst en vestiging is er dus vóór en na 1691 een duidelijk verschil in de samenstelling van de ondertrouwreeks. Gezien de voorgaande uiteenzetting ligt het voor de hand de wijzigingen in plaats van herkomst en/of vestiging aan de nieuwe opzet van de administratie toe te schrijven. De reeks van vóór 6 november (O_i) is niet zo maar met de latere gegevens (O'_i) te vergelijken. In de tabellen 3.1 en 3.6 is dan ook met een horizontale lijn onder de cijfers voor 1691 die ongelijkwaardigheid aangeduid.

Problemen en oplossingen bij de breuk van 1691

Bij het met elkaar vergelijken van vroegere en latere jaren, moet het effect van wijziging in voorschriften en gebruiken worden geëlimineerd. Dat kan op basis van de verhoudingen zoals ze zijn vastgesteld voor 1685 en 1695 (zie staat 3.2) en wel als volgt:

$$(1 - 0,299 = 0,701) * O_i = (1 - 0,154 = 0,846) * O'_i$$

Hierbij is 0,299 het percentage voor de categorie 'vreemdelingen' in 1685 en 0,154 het percentage voor dezelfde categorie in 1695 (staat 3.2). De vergelijking steunt op de idee dat zonder de 'vreemdelingen' de reeksen van vóór (O_i) en na het einde van 1691 (O'_i) met elkaar op dezelfde lijn staan. Dit betekent namelijk:

$$O'_i = (0,701/0,846) * O_i = 0,8286 * O_i = (1 - 0,1714) * O_i$$

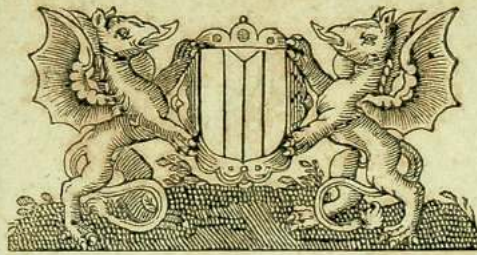
Met andere woorden voor de constructie van een continue reeks van ondertrouwen voor de gehele periode 1573-1811 moeten de tellingen voor de jaren vóór 6 november 1691 met 17,14 procent worden verminderd.

Staat 3.2 Procentueel aandeel van de verschillende categorieën bruidsparen die minder nauw bij Dordrecht betrokken waren, 1600-1800

	1600	1610	1620	1685	1695	1780	1790	1800
I	13,9	12,7	12,9	17,7	13,4	10,9	12,9	8,8
II	6,6	8,4	11,2	5,1	1,6			0,6
III	11,0	12,7	16,3	7,1	0,4			
Totaal	31,5	33,8	40,4	29,9	15,4	10,9	12,9	9,4

De nummers I, II en III corresponderen met dezelfde nummers in staat 3.1. De totalen die men er aantreft, zijn gerelateerd aan alle ondertrouwen, daar sub V.

Naast de gegevens uit de ondertrouwboeken van de hervormde kerk en het stadhuis (gerecht) is in de totalen vóór november 1691 in tabel 3.1 (kol. 6) met de huwelijken in de Waalse (Archief 11, inv. nr. 74 en 97) en de Engels-Schotse kerken (Archief 11, inv. nr. 75) rekening gehouden. Wel is er sprake van dubbeltellingen wanneer de proclamatie en de huwelijksluiting in verschillende kerken plaatsvond. Zowel huwelijken in de Eglise Wallonne als die bij de Engelsen en Schotten werden wettig erkend. De trouwboeken van de Waalse kerk vertonen voor de jaren 1660-1694 een lacune. In hoeverre komen Walen dan nog in boeken van de Nederduitse gereformeerde kerk voor? Het antwoord op die vraag is van beperkt belang.

In gevolge van de Resolutie van de Ed. Aftbare
Berey / mijn Berey van des Oudt - Laadt der Stadt
Dordrecht / van dato des aertziendy Maart / 1679 / Waax by
geresolveert is / Dat van des voortaen al de gene die met
sij Carre quamt tse Troonwe te Zijdy / gehoudey soude
zijn te Berey / tse behoore van het Arme Weesh - Huis der
voorschreve Stede / tse Districie / tse minstey van Waalf
Sulden: Als ook / dat die gene de Welcke selve / ofte gemant
van hare Ouders / in het Quogier van des Twee - Honderst tse
Wemings bekent zijnde / en buytse de Stadt quamt te Troon
wey / gehoudey soude zijn / insgelijck te betalen / een Districie /
niet minder als van Waalf Sulden: Soo is't / dat hier
toe verpligt zijn / *De Heer en M. G. J.
Jantzon, en Jonkvrouwe W. A.
Belaerts, om dat haer Ed.
buiten de ordinare gewoonte
Lij- getrouwd.*

IN voldoeninge van deze, bekenne ick onder-geschreven ontfangen
te hebben, de Zomma van *twaalf Gulde twaalf stu-*
En werden Haar E naar Toe-wenlinge van Heyl en Zegen, van
wegen de Arme Weesen, Bedanckt. Actum dezen *23 Julij 1714*

By my, als Binne - Vader, ofte Meester,
in het voorschreven Huys,

Krol.

Kwitantie voor mr. G.J. Jantzon en jonkvrouwe W.A. Belaerts. Voor hun trouwerij buiten de stad betaalden zij het Dordtse weeshuis f 12,60, (Collectie DiEP, archief 18, inv. nr. 332).

Gezien de doopaantallen telde die kerk in de genoemde periode immers weinig leden. Voor dissenters zoals katholieken, doopsgezinden en evangelisch-luthers en lagen de zaken anders. Wanneer ze niet bij de Nederduitse gereformeerden trouwden, moet hun huwelijk op het stadhuis in het register van ‘onderscheiden gezindten’ zijn opgetekend. Op grond hiervan zijn tot november 1691 de registers van de Nederduitse gereformeerde en (met kans op dubbeltellingen) van de Waalse en de Engels-Schotse kerken naast de op het stadhuis bijgehouden registers voor ‘onderscheiden gezindten’ voor het vaststellen van *alle* ondertrouwen gebruikt. Voor de daarop volgende periode waren de trouwboeken van het gerecht voldoende. Dan is er ook geen gevaar meer van dubbeltellingen.

Staat 3.3 Ondertrouwen in de kleinere Dordtse kerken wel of niet voorkomend in de registers van de Nederduitse gereformeerde kerk en die van het gerecht aangaande ‘onderscheiden gezindten’

	Waalse kerk			Engels Schotse kerk			Evang. Lutherse kerk		
	ook in			ook in			ook in		
	WK	NH	OG	ESK	NH	OG	ELK	NH	OG
1595	0								
1605	4	1	0						
1635				3	0	0			
1645	25	11*	0	4	1	0			
1675									
1695	4	4	0	0			1	0	1
1705									
1715									
1735	4	4	0	2	2	0	4	4	0
1785	2	2	0	0			12	7	3

* Daarnaast zijn 7 paren in Dubbeldam getrouwd.

	Doopsgezinde kerk			(Oud-)katholieke kerk			Rooms-katholieke kerk		
	ook in			ook in			ook in		
	DK	NH	OG	(O)KK	NH	OG	RKK	NH	OG
1595									
1605									
1635	5	0	4						
1645	0								
1675				2	0	1			
1695				12	0	11			
1705				4	0	3			
1715							3	1*	1
1735				3	0	3	15	0	13
1785				1	0	0	24	0	22

* Betreft een huwelijk waarvan de bruid gereformeerd was.

WK = Waalse kerk; NH = Nederduitse gereformeerde kerk; OG = onderscheiden gezindten;

ESK = Engels- Schotse kerk; ELK = Evangelisch lutherse kerk.

DK = Doopsgezinde kerk; (O)KK = (Oud) katholieke kerk; RKK = Rooms katholieke kerk.

In het overzicht dat staat 3.3 biedt, is het een en ander door middel van cijfers eniger-mate geconcretiseerd. Aan de hand van de klappers op de registers van respectievelijk de Nederduitse gereformeerde kerken en ‘onderscheiden gezindten’ is onderzocht of daarin ook bruidsparen van de Waalse, Engels-Schotse, evangelisch lutherse, doopsgezinde en katholieke gemeenten voorkomen.

In het midden van de zeventiende eeuw blijken veel Walen, gezien hun huwelijken, dicht bij de hervormde kerk te hebben gestaan. Wanneer eveneens met het landelijke Dubbeldam rekening wordt gehouden, dan hebben 18 van de 25 Waalse bruidsparen in 1645 bij de Nederlandse hervormden hun geboden gehad.

Voor de Engelsen en Schotten was de afstand aanmerkelijk groter. In het overzicht komt eveneens het algemene en uniforme karakter van de administratie door de commissarissen van huwelijkse zaken duidelijk tot uitdrukking. Sinds 1691 zijn alle Waalse en Engels-Schotse bruidsparen in het boek van de Nederlandse hervormde kerk vermeld. De gegevens laten verder zien dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw overtuigde doopsgezinden (Archief 11, inv. nr. 78-79) en sinds 1675 echte katholieken (Archief 11, inv. nr. 80-82, 84 en 85) eigenlijk niets met de publieke kerk te maken wensten te hebben. Bij lutheranen was de afkeer tegenover de heersende kerk geringer. In de achttiende eeuw achtten ze het in elk geval weinig bezwaarlijk hun huwelijk daar te laten bevestigen.

In Dubbeldam trouwden niet alleen Dubbeldammers

In tabel 3.1 zijn ook reeksen met betrekking tot de directe omgeving van de stad opgenomen. Allereerst zijn de opgaven ontleend aan de ondertrouwboeken van Dubbeldam (Archief 240, inv. nr. 2) van belang. Deze zijn aangevuld met gegevens uit de gaardersboeken (Archief 240, inv. nr. B1) die voor 1715-1726 de enige bronnen zijn. Verder treft men er voor Wioldrecht (Archief 240, inv. nr. B1 en B2) en voor de Mijl (Archief 240, inv. nr. B1), waar geen kerk was, nog twee, betrekkelijk korte reeksen aan. Zoals de begraafboeken voor deze twee heerlijkheden aangelegd waren in verband met het middel (belasting) op het begraven, zo werden de (onder)trouwregisters er evenzo bijgehouden vanwege het middel op het huwen.

Staat 3.4 Huwelijken in Dubbeldam gesloten waarvoor elders aangetekend was, 1631-1700

1631	6	1641	3	1651	19	1661	34	1671	2	1681	7	1691	5
1632	8	1642	4	1652	14	1662	31	1672	0	1682	6	1692	9
1633	6	1643	5	1653	15	1663	35	1673	3	1683	5	1693	19
1634	10	1644	10	1654	29	1664	52	1674	2	1684	4	1694	7
1635	3	1645	21	1655	34	1665	43	1675	6	1685	9	1695	1
1636	3	1646	35	1656	42	1666	40	1676	4	1686	5	1696	0
1637	5	1647	27	1657	41	1667	60	1677	3	1687	14	1697	0
1638	2	1648	33	1658	57	1668	38	1678	7	1688	1	1698	1
1639	6	1649	28	1659	44	1669	8	1679	10	1689	3	1699	0
1640	1	1650	17	1660	31	1670	3	1680	5	1690	11	1700	0

Uit het register van Dubbeldam blijkt nu dat daar regelmatig mensen op attestatie van elders zijn getrouwd. Staat 3.4 verschaft daarover gedetailleerde gegevens. Aan de hand daarvan is te zien hoe de trend zich op dat gebied heeft ontwikkeld. De huwelijken van bruidsparen van elders die in de cijfers van de staat 3.4 zijn verdisconteerd, zijn evenwel in tabel 3.1 voor Dubbeldam buiten beschouwing gebleven. Gezien staat 3.4 werd het kort na het midden van de zeventiende eeuw mode om *buiten de stad* in een landelijke omgeving te trouwen⁵². Dat raakte niet alleen in Dordrecht in zwang, maar inwoners van andere Hollandse steden waren eveneens gecharmeerd van ‘buiten’ trouwen. Nog in de achttiende eeuw waren er Amsterdammers die er de voorkeur aan gaven om in Buiksloot, Sloterdijk, Abcoude of in Amstelveen te trouwen.⁵³ Huwelijken in Dubbeldam met attestatie van elders bereikten in 1667 hun hoogtepunt. Daarna werd de stroom buitentrouwen vrij abrupt afgebroken doordat het stadsbestuur een financieel ontmoedigingsbeleid entameerde. Na 1694 trouwden nog maar zelden Dordtenaren in een plattelandskerkje. Er moest toen kennelijk al te fors worden betaald.⁵⁴ Overigens kozen echte rijken, toen buitentrouw favoriet was, een heel wat duurere ambiance voor hun huwelijk buiten de stad dan de gewone burger. In het register van de hervormde kerk (Archief 11, inv. nr. 20) treft men bijvoorbeeld onder dagtekening van 31 januari 1655 de ondertrouw aan van *d’Heer Meester Johan de With Raedtpensionaris van den Lande van Hollandt en West Vrieslandt, j.m. van Dordrecht, residende in s’Gravenhage, ende Juffrouwe Wendela Bickers, j.d. van Amsterdam ende aldaer wonende per schrijven van daar*. Vervolgens is daar in de marge opgetekend: *Sijn getrouwt den 16 maj 1655 in zee buijten Goree, per Leonard Bonnum predecant nae Oostindien*’.

In welke maanden werd er het meest getrouwd?

In tabel 3.6 zijn de jaartotalen van ondertrouwen uit de registers van de hervormde kerk (1573-1691) en van het gerecht (1691-1811) uitgesplitst *naar maand* weergegeven. Opgaven voor ‘onderscheiden gezindten’ zijn daarin niet verwerkt. In tabel 3.7 en 3.8 zijn voorts de gegevens van tabel 3.6 – zo mogelijk – per tienjarige periode in respectievelijk absolute en relatieve termen gepresenteerd. De procentuele verdeling in tabel 3.8 toont voor de beginjaren 1573-1580 vergeleken met andere jaren een atypisch beeld. Het kan samenhangen met de niet bijster betrouwbare wijze waarop aanvankelijk de ondertrouwen werden ingeschreven. Daarop is al gewezen. Uiteraard is het niet bij voorbaat uit te sluiten dat bruidsparen hun gewoonten in korte tijd hebben veranderd. Het ligt echter niet direct voor de hand. De andere – tienjarige- perioden worden namelijk gekenmerkt door een tamelijk stabiel patroon, waarin zich slechts geleidelijk veranderingen voltrokken. Grote constante was de voorkeur gedurende bijna twee eeuwen voor de maand april. Ongetwijfeld hing dat samen met het ingaan elk jaar van de nieuwe huishuur per 1 mei, wat een hausse in verhuizingen veroorzaakte.

Nog enkele andere maanden waren voor het aantekenen in trek. Aanvankelijk was september nummer twee, maar na 1611-1620 werd die plaats door mei ingenomen. Er was dus een groeiende belangstelling voor (onder)trouwen in april en mei, waarbij tussen 1751 en 1790 mei zelfs favoriet was. Daar staat tegenover dat in het midden van de zeventiende eeuw oktober aan aantrekkingskracht won. Bij tijd en wijle overtrof de voorkeur voor die maand die voor de maand mei. Het spreidingspatroon van huwelij-

ken had ook zijn weerslag op de spreiding van geboorten over het jaar: in mei, juni en juli werden relatief weinig kinderen gedoopt (zie tabel 1.6).

Huwelijken van vrijgezellen, weduwen en weduwnaars

Voor kennis van de huwelijksmarkt is niet alleen interessant hoeveel bruidsparen er trouwden en wanneer en op welke plaats ze dat deden. Van niet te onderschatten betekenis zijn ook kwaliteiten als leeftijd en burgerlijke staat. Jammer genoeg is het niet mogelijk huwelijksleeftijden aan de trouwboeken te ontleen – die werden in de registers niet vermeld. De boeken bevatten echter wel informatie of het een eerste huwelijk betrof of dat een of beide partners al eerder getrouwd waren geweest. Gegevens omtrent de burgerlijke staat voor Dordrecht en omgeving zijn in de tabellen 3.2 (per jaar), 3.3 (per tien jaar, absolute aantallen) en 3.4 (per tien jaar, procentuele verdeling) weergegeven. De aantallen voor de verschillende categorieën zijn niet aan de hand van hertellingen gecorrigeerd, zoals dat wel bij tabel 3.1 is gebeurd, waardoor de (niet vermelde) totalen van tabel 3.2 van sommige totaalcijfers in die tabel kunnen afwijken.

Staat 3.5 Burgerlijke staat van mannen en vrouwen bij ondertrouw in Dordrecht, 1575-1655 en 1780-1800 (absolute aantallen en - tussen haakjes – percentages)

	vrouwen			mannen			
	ongehuwd	Weduwe	onbekend	ongehuwd	weduwnaar	onbekend	
1575	36 (10,3)	13 (3,7)	300 (86,0)		1 (0,3)	348 (99,7)	349
1585	132 (68,8)	57 (29,7)	3 (1,6)	2 (1,0)	52 (27,1)	138 (71,9)	192
1595	163 (71,8)	59 (26,0)	5 (2,2)	5 (2,2)	52 (22,9)	170 (74,9)	227
1600	11 (3,2)	90 (26,0)	245 (70,8)	16 (4,6)	79 (22,8)	251 (72,5)	346
1605	198 (58,4)	119 (35,1)	22 (6,5)	23 (6,8)	76 (22,4)	240 (70,8)	339
1610	15 (7,1)	45 (21,2)	152 (71,7)	28 (13,2)	44 (20,8)	140 (66,0)	212
1615	151 (73,3)	49 (23,8)	6 (2,9)	26 (12,6)	65 (31,6)	115 (55,8)	206
1620	66 (27,5)	47 (19,6)	127 (51,9)	88 (36,7)	71 (29,6)	81 (33,8)	240
1625	153 (55,0)	104 (37,4)	21 (7,6)	48 (17,3)	114 (41,0)	116 (41,7)	278
1635	160 (74,8)	51 (23,8)	3 (1,4)	148 (69,2)	58 (27,1)	8 (3,7)	214
1645	166 (84,3)	30 (15,2)	1 (0,5)	157 (79,7)	35 (17,8)	5 (2,5)	197
1655	196 (76,9)	53 (20,8)	6 (2,4)	178 (69,8)	67 (26,3)	10 (3,9)	255
1780	123 (89,1)	12 (8,7)	3 (2,2)	106 (76,8)	30 (21,7)	2 (1,4)	138
1790	121 (87,7)	13 (9,4)	4 (2,9)	116 (84,1)	18 (13,0)	4 (2,9)	138
1800	136 (83,4)	19 (11,7)	8 (4,9)	127 (77,9)	32 (19,6)	4 (2,5)	163

Tabel 3.5 verschaft over een aantal jaren verspreid nog opgaven die laten zien hoe frequent huwelijken tussen partners die nog niet eerder gehuwd waren, huwelijken van weduwnaars met weduwen en huwelijken waarbij de ene partner voor de eerste keer trouwde en de andere weduwnaar of weduwe was, voorkwamen. In verband met tabel 3.2 moeten we er op wijzen dat de opgaven voor jongedochters (vrijgezelle vrouwen) en weduwen vóór 1580 en die voor jongemannen en weduwnaars vóór 1583 gezien de uitkomsten voor latere jaren niet direct aannemelijk lijken te zijn. Dit is het gevolg van onvoldoende informatie over de status van huwendes. Bij de indeling naar vrijgezel en

weduwnaar, dan wel weduwe zijn namelijk uitsluitend partners die als weduwnaar of weduwe werden aangeduid als zodanig geteld. Personen van wie de burgerlijke staat niet werd opgetekend, zijn tot de categorie vrijgezellen gerekend. Afgezien van de eerste jaren mogen de uitkomsten van deze werkwijze bevredigend genoemd worden. Voor een aantal jaren is namelijk onderzocht of het inderdaad verantwoord is te veronderstellen dat het bij het ontbreken van een nadere aanduiding om een jongeman of jongedochter gaat. In staat 3.5 zijn de gegevens die verzameld zijn, in drie onderscheiden categorieën weergegeven: vrouwen en mannen die nog niet eerder gehuwd waren geweest (jongedochters en jongemannen), verder weduwen en weduwnaars en ten slotte een categorie onbekend. Het blijkt dat predikanten aanvankelijk in 1575 weinig aandacht hadden voor de burgerlijke staat van huwelijkskandidaten. Dat lijkt spoedig veranderd te zijn. Voor de volgende jaren die staat 3.5 vermeldt, laten de percentages voor weduwen en weduwnaars - afgezien van enkele uitschieters, waarschijnlijk veroorzaakt door hoge sterfte ten gevolge van zware epidemieën - over het algemeen geen grote schommelingen zien. Daarentegen is niet alleen de categorie 'onbekend' relatief klein bij een hoog percentage jongemannen / jongedochters, maar ook het omgekeerde is het geval, dat wil zeggen wanneer er weinig vrijgezellen als zodanig genoteerd staan, er veel 'onbekenden' zijn. Dit wijst erop dat de categorie 'onbekend' en de categorie 'ongetrouwd' eigenlijk bij elkaar horen en dus samengevoegd mogen worden. Opmerkelijk is nog dat tot omstreeks 1630 bij vrouwen meer dan bij mannen vergeten werd aan te tekenen dat ze nog vrijgezel waren. Sindsdien was de registratie in alle opzichten aanmerkelijk beter van kwaliteit. Bij alle moeite die men zich steeds opnieuw getroost heeft, is het evenwel nooit helemaal gelukt bij alle bruiden en bruidegoms aan te geven welke hun burgerlijke staat was. Hieraan moet wel worden toegevoegd dat het bij omissies meestal ging om huwelijken met attestatie van elders.

Kansen op de huwelijksmarkt

De aantallen en verhoudingen voor weduwen en weduwnaars duiden op de achtergronden van het leven van de bruidsparen en met name op hun *huwelijkskansen*. In de loop van de tijd veranderde de huwelijksmarkt voor verschillende groepen ingrijpend, zoals al in de numerieke verschillen tussen mannen en vrouwen bij hertrouwen tot uitdrukking komt. Tot 1612 werden steeds meer weduwen dan weduwnaars in de trouwboeken ingeschreven. In de rest van de zeventiende eeuw was dat nog maar 15 jaren het geval, namelijk in 1627-1628, 1633-1634, 1638, 1642, 1645, 1647-1648, 1666, 1669, 1675-1676, 1689 en 1697. Na die tijd kwam het zelfs niet eens bij uitzondering voor dat er meer weduwen dan weduwnaars met een nieuwe huwelijkspartner verder gingen. In de laatste twee decennia vóór 1800 bedroeg het aantal weduwen onder de bruiden nog geen tien procent, nog maar een derde van wat het aanvankelijk was. De verklaring lijkt niet in de eerste plaats in een daling van de sterfte gezocht te moeten worden, maar meer in de numerieke verhoudingen tussen mannen en vrouwen. In de periode tot 1612, toen veel weduwen hertrouwden, zal er een vrouwentekort zijn geweest. Het inwonertal nam na 1580 fors toe en, zoals dat in migratiegebieden normaal is, hebben zich vermoedelijk meer mannen dan vrouwen van buiten in de stad gevestigd. Het omgekeerde deed zich in de achttiende eeuw voor, toen het inwonertal niet groeide. Dordrecht moet toen beduidend meer vrouwen dan mannen hebben geteld, hetgeen door de volkstelling van 1815⁵⁵ wordt bevestigd. In dat jaar overtrof het aantal

vrouwen in de stad het aantal mannen met een kwart. Ondanks een aanzienlijke tussen-tijdse vermindering van de sterfte in de stad, op enkele uitschieters na, bleef de quote van hertrouwende weduwnaars tussen 1600 en 1800 tamelijk constant.

Verschuivingen in de gemiddelde leeftijd bij trouwen

Zoals gezegd werden in de Dordtse ondertrouwboeken evenmin als in de boeken van de meeste andere Hollandse steden *leeftijden* van bruidegoms en bruiden vermeld. Informatie in de literatuur over de gemiddelde leeftijd van trouwen is dan ook schaars.

Staat 3.6 Enkele steekproefgegevens omtrent huwelijksleeftijden (in jaren) van Dordtse bruidegoms en bruiden bij eerste huwelijk, 1680-1720

	N	bruidegoms		bruiden		
		doop	gem. lft.	N	doop	gem. lft.
1680						
januari	13	10	28,9	15	9	25,4
april	17	6	23,8	25	8	23,8
september	9	4	30,5	13	7	25,0
december	7	3	24,0	6	2	
Totaal	46	23	27,2	59	26	24,9
1690						
januari	11	4	24,0	12	2	
april	20	10	29,6	25	7	27,1
september	6	2		12	1	
december	9	4	26,5	11	4	31,0
Totaal	46	20	27,0	60	14	28,6
1700						
januari	5	4	26,8	9	2	
april	9	6	27,2	15	5	24,8
september	6	5	24,6	10	3	23,3
december	14	7	27,6	19	12	30,7
Totaal	34	22	26,6	53	22	28,2
1710						
januari	9	5	29,0	10	4	22,5
april	8	6	25,2	13	4	25,0
september	6	5	21,6	9	5	25,6
december	8	5	34,2	7	3	23,0
Totaal	31	21	27,4	39	16	24,2
1720						
januari	6	3	28,0	4	3	26,7
april	7	2		4	2	
september	5	2		3	3	28,0
december	8	3	23,3	9	2	
Totaal	26	10	24,8	20	10	29,5

Combinatie van bevindingen van enige auteurs voor Zierikzee (Roorda en Van Dijk) en voor Leiden (Noordam) deed evenwel het vermoeden rijzen dat in Dordrecht bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw de leeftijd bij eerste huwelijk aanmerkelijk steeg. Wil men deze veronderstelling door middel van cijfermatige gegevens staven, dan is moeizaam en tijdrovend speurwerk noodzakelijk. Een benadering die daarbij enig perspectief biedt, is aan de hand van indexen op doopboeken na te gaan wanneer bruiden en bruidegoms wier namen in trouwboeken opgetekend staan, werden geboren.

Doopdata traceren van mensen die van buiten Dordrecht afkomstig waren, is bij de beschikbare technische hulpmiddelen een onuitvoerbaar opgave. Ondanks de inperking van het terrein van onderzoek leidde het zoekwerk vaak niet tot enig resultaat. Vanwege het arbeidsintensieve karakter bleef het onderzoek beperkt tot de jaren 1680, 1690, 1700, 1710 en 1720. Zelfs voor de groep in Dordrecht geboren bruiden en bruidegoms was het vanwege summiere, niet altijd uniforme noteringen in de doop- en trouwboeken niet steeds mogelijk met voldoende zekerheid vast te stellen of de desbetreffende persoon in het doopboek werd teruggevonden. In totaal zijn 183 bruidegoms en 231 bruiden geselecteerd en respectievelijk voor 96 en 88 van hen is de datum van het doopsel achterhaald. Alles bijeen is dat een score van 44 procent.

Bij de berekening van gemiddelden voor de huwelijksleeftijd die enigszins representatief zijn voor alle bruiden en bruidegoms is het voornaamste bezwaar dat de leeftijden bij het (eerste) huwelijk aanzienlijk kunnen verschillen. Aan de hand van maandelijkse gegevens is dat eenvoudig aan te tonen. Voor de mannen in de steekproef varieert deze van 23,8 jaar in april 1680 tot 30,5 jaar in de daaropvolgende septembermaand. Bij vrouwen is de discrepantie zelfs nog groter bij uitkomsten die voor september 1700 een gemiddelde van 23,3 jaar opleveren tegen 30,7 jaar voor drie maanden later. Om toch aanvaardbare uitkomsten voor de gemiddelde huwelijksleeftijd per interval te kunnen berekenen, is een steekproef van voldoende omvang nodig. Aan deze eis voldoen de resultaten die in staat 3.6 zijn weergegeven niet, zeker niet wanneer het om maandgemiddelden gaat. Maar wellicht bieden de jaarcijfers enige steun voor tentatieve, voorzichtig geformuleerde conclusies aangaande bepaalde tendensen, die uiteraard nadere toetsing behoeven.

Volgens de gegevens in staat 3.6 lag in de periode 1680-1720 de huwelijksleeftijd bij eerste huwelijk voor mannen op ongeveer 26,5 jaar. Vermoedelijk is dit een reëel cijfer. Berekeningen voor vrouwen leveren minder constante en minder vertrouwenwekkende cijfers op, maar een conclusie mag niettemin zijn dat het gemiddelde voor hen in de genoemde vier decennia rond de eeuwwisseling ten naaste bij met dat voor mannen overeenkomt. Het kan hoger, maar ook wel wat lager zijn geweest. Verder zouden in het begin van die periode, dus in 1680, vrouwen op gemiddeld 25-jarige leeftijd zijn getrouwd. Dit cijfer berust op een groter aantal waarnemingen dan die voor andere jaren. Haar mannen waren ongeveer twee jaar ouder. Veertig jaar later lijken de verhoudingen omgekeerd te zijn. Vrouwen trouwden minstens twee jaar later dan voorheen en waren gemiddeld zeker twee jaar ouder dan de bruidegoms. Gezien de gegevens die voorhanden zijn, is het niet uitgesloten dat al spoedig na 1680 de leeftijd voor bruiden steeg. De achtergrond van een dergelijke ontwikkeling kan zijn dat bij daling van het sterfteniveau echtparen op deze manier hun kindertal hebben willen beperken.⁵⁶

Staat 3.7 Gemiddelde leeftijd (in jaren) van vrouwen in Dordrecht bij eerste huwelijk, 1813-1910⁵⁷

1813	26,9	1850	27,1	1890	25,5
1820	28,2	1860	27,2	1900	24,7
1830	28,0	1870	27,5	1910	25,0
1840	29,2	1880	25,5		

Vanwege het belangwekkende karakter van deze aangelegenheid is het jammer dat er voor de tijd direct vóór 1680 en na 1720 geen gegevens beschikbaar zijn.

Op de situatie in de achttiende eeuw werpen evenwel statistieken uit de negentiende eeuw meer licht. Volgens betrouwbare cijfers in staat 3.7 was de leeftijd waarop vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw trouwden, gemiddeld 28 jaar. Pas daarna begon deze te dalen totdat rond 1900 de ouderdom van de bruiden omtrent 25 jaar was. Dat is ook de gemiddelde leeftijd die we berekenden voor 1680 en die wellicht ook representatief is voor de verhoudingen vóór die tijd.

Gedurende enkele tientallen jaren was het mode in één van de dorpen buiten Dordrecht te trouwen. Grote Lindt was één van de favoriete locaties. Niet alleen de hier afgebeelde dorpskerk, maar ook een gezellige herberg en een vaartochtje zullen bij de keuze voor dit dorpje een rol hebben gespeeld. Tekening in kleur uit 1745 door Aart Schouman, (Collectie DiEP, 551-30399).

Het grootste gedeelte van de vloer van de Dordtse Grote Kerk is bedekt met grafzerken. Daaronder bevinden zich grafkelders. Van vele zerken zijn na de komst van de Franse legers in 1795 de wapens weggehakt als zijnde 'treurige overblyfsels van die ongelukheid in de geslachten', (foto Herman A. van Duinen).

4 Kernreeksen voor de demografie van Dordrecht: inwonertallen, geboorte- en sterftcijfers

In de drie voorgaande hoofdstukken zijn de doop-, begraaf- en ondertrouwstatistieken die verzameld werden om te komen tot reeksen van geboorten, sterfte en inwonertallen, toegelicht. In dit hoofdstuk zal de aandacht allereerst uitgaan naar de constructie van een bevolkingsreeks voor Dordrecht in de periode 1581-1810, die aldus meer dan twee eeuwen omvat. Een volgende – en laatste - stap is de beschikbare doop- en begraafreeksen te relateren aan de verkregen bevolkingsreeks, waarbij wordt nagegaan of deze cijfers een goede benadering zijn van het niveau van geboorte en sterfte en van de veranderingen daarin in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Ook vindt men in staat 4.1 een aanduiding van het belang van de migratie voor de stad. In dit bestek beperken we ons voornamelijk tot de technische kant van de reconstructies. Niettemin zullen daarnaast nog enkele demografische karakteristieken worden aangeduid.

Reconstructie van de loop van het inwonertal: de homeostatische methode

De bevolkingsreeks voor Dordrecht in de periode vóór 1811 kan worden gereconstrueerd door de zogenaamde homeostatische methode toe te passen op de eerder gepresenteerde ondertrouwstatistieken. Alvorens alsnog nader in te gaan op de precieze samenstelling van die basisgegevens, lijkt een korte kenschets van de *homeostatische methode* gewenst. De uiteenzetting van het hoe en waarom van de methode mag evenwel kort zijn, omdat ze herhaalde malen op andere plaatsen is beschreven.⁵⁸ De homeostatische methode en de bijbehorende cijfermatige formule, die H. Nusteling en Th. van der Weegen in nauwe samenwerking hebben ontwikkeld, is inmiddels in berekeningen omtrent de omvang van grote en kleinere bevolkingsgroepen toegepast. We kunnen daarbij verwijzen naar reeksen voor Amsterdam, Friesland, Arnhem en Engeland en, niet te vergeten, van de joden in Amsterdam.

Wat is de kern van de homeostatische methode?

In wezen komt ze neer op de idee dat een vaste relatie bestond tussen *vruchtbare huwelijken*, dat wil zeggen huwelijken waarin kinderen geboren werden, en de bevolkingsomvang. Oorspronkelijk was het *uitgangspunt* dat veranderingen in het geboortecijfer en veranderingen in het kindertal van vruchtbare huwelijken in opeenvolgende intervallen parallel aan elkaar verlopen. Deze verhouding in de vorm van een formule uitgedrukt luidt:

$$gc_i / gc_{i-x} = k_i / k_{i-x}$$

In deze vergelijking geldt dat gc (geboortecijfer) = ga / p . Daarbij staat ga voor het aantal geboorten en p voor bevolking. Verder betekent k het gemiddelde kindertal per echtpaar, anders gezegd, het aantal kinderen per vruchtbaar huwelijk (vh). Aldus is het kindertal gelijk te stellen met de aantallen geboorten (ga) en geldt dat $k = ga / vh$.

In de eerstgenoemde vergelijking verwijzen i en $i-x$ naar intervallen (in casu van 5 jaar) ten opzichte van elkaar in de loop van de tijd. Bij nadere beschouwing blijkt daar-

in de factor ga_i / ga_{i-x} aan weerszijden voor te komen. Immers $gc_i / gc_{i-x} = k_i / k_{i-x}$ kan geschreven worden als:

$$(ga_i / p_i) / (ga_{i-x} / p_{i-x}) = (ga_i / vh_i) / (ga_{i-x} / vh_{i-x})$$

In vereenvoudigde vorm is dit:

$$p_i / p_{i-x} = vh_i / vh_{i-x}. \text{ Dus } p_i / vh_i = p_{i-x} / vh_{i-x}$$

Dit betekent dat de verhouding tussen bevolking en vruchtbare huwelijken constant is. Bij berekening van vh_i is uitgegaan van huwelijken die gesloten werden in een periode van twintig jaar. Daarbij zijn vier intervallen van 5 jaar onderscheiden, te weten de intervallen i , $i-1$, $i-2$, en $i-3$. Niettemin is aangenomen dat de gemiddelde vruchtbare periode voor de huwelijken die werden gesloten steeds 15 jaar heeft geduurd. Het eerste en laatste interval van de vier genoemde intervallen tellen daarom elk voor de helft mee. Bovendien is er bij huwelijken uit intervallen die aan het interval i voorafgaan rekening gehouden met de invloed van sterfte en ook met het effect van dalende vruchtbaarheid voor vrouwen met het klimmen der jaren. Aldus is formule vh_i berekend als:

$$(o_i + 1,86*o_{i-1} + 1,15*o_{i-2} + 0,36*o_{i-3}) / 4,37$$

In feite beschikken we niet over huwelijksaantallen (h) maar over ondertrouwgegevens (o). Het zijn deze gegevens die het veranderende aspect van de formule bepalen. Daar staat tegenover dat deze met betrekking tot de sterfte en het vruchtbaarheidspatroon geheel statisch is vanwege de veronderstelling dat sterfte noch vruchtbaarheid in de loop van de jaren aanmerkelijke wijzigingen ondergingen. Ten aanzien van de sterfte in de zeventiende en achttiende eeuw is dat, zoals verderop nog zal blijken, niet het geval. Deze omstandigheid behoeft echter geen bezwaar op te leveren. Een bijzonder gelukkige omstandigheid is dat door niet van alle huwelijken (ondertrouwen) uit te gaan, maar alleen aantallen *eerste huwelijken* in de formule te gebruiken, dit probleem wordt ondervangen. De verklaring van dat verschijnsel is dat verliezen onder gehuwden vanwege sterfte door hertrouw werden goedge maakt. Wanneer veranderingen in sterfte buiten beschouwing worden gelaten, dient men dat eveneens ten aanzien van hertrouwen te doen.

Met betrekking tot de vruchtbaarheid valt op te merken dat deze in grote lijnen voor de meeste West-Europese landen tot omstreeks 1870 een tamelijk stabiel patroon vertoonde. Onder invloed van een fors dalende mortaliteit brachten sinds die tijd (in Frankrijk begon dit proces eerder) gehuwde vrouwen door geboortebeperving binnen het huwelijk allengs minder kinderen ter wereld. Met deze zogenaamde demografische transitie verliest de gegeven formule van vh_i zijn waarde. Voor die periode is vanwege de dalende huwelijksvruchtbaarheid immers een meer gedetailleerde, een ingewikkelder invulling noodzakelijk. Maar zolang het vruchtbaarheidspatroon van gehuwden niet veranderde, is de formule zoals hierboven beschreven en zonodig toegepast op eerste huwelijken, goed bruikbaar. Eerdere resultaten zijn ook voor oudere perioden tot dusver uitstekend.

Hiermee is niet gezegd dat het aantal kinderen voor opeenvolgende cohorten vruchtbare huwelijken steeds hetzelfde was. Onmiskenbaar is in dit opzicht de invloed van veranderingen in de *leeftijd van de bruiden*. Niet direct van belang is dat veranderingen in de huwelijksleeftijd vergezeld gingen van hogere of lagere nuptialiteit, dat wil zeggen dat er naar verhouding meer of minder (eerste) huwelijken tot stand kwamen. Voor zover er meer of juist minder vrouwen van een bepaalde leeftijdsklasse trouwden, komt dat tot uitdrukking in de huwelijksaantallen en wordt dat zo automatisch in de formule en dus in het bevolkingstotaal verdisconteerd.

De toegangspoort van de in de jaren dertig van de achttiende eeuw gestichte joodse begraafplaats aan de Hoogt; tekening van J. Boshamer, circa 1840, (Collectie DiEP 551-35464).

Van een ander, daarbij horend facet zou men op het eerste gezicht echter kunnen zeggen dat het ten onrechte is verwaarloosd. De gemiddelde vruchtbare periode wordt namelijk langer naarmate vrouwen op jeugdiger leeftijd trouwen, terwijl de homeostatische methode juist uitgaat van een vruchtbare periode van gemiddeld vijftien jaar. Een vruchtbaarheidssurplus zou aldus buiten de formule gebleven zijn, hetgeen extra storend zou zijn omdat de natuurlijke vruchtbaarheid van vrouwen groter is naarmate ze jonger zijn. Dit effect vindt ten dele zijn weerslag in de duur van geboorteintervallen (= de afstand in tijd tussen de opeenvolgende geboorten in de huwelijken).

Overigens oefenden daarop ook andere factoren invloed uit, zoals veranderingen in kindersterfte alsook wijzigingen in de periode dat moeders hun kinderen borstvoeding geven. Al deze zaken die tot een groter of kleiner kindertal per familie leiden, zijn voor toepassing van de methode echter geen bijzonder probleem. Een verwijzing naar het oorspronkelijke uitgangspunt, waarbij verondersteld is dat er een vaste relatie bestaat tussen kindertal en geboortecijfer, moge voldoende zijn. Zoals uiteengezet impliceert deze verhouding een constante verhouding tussen de groep vruchtbare huwelijken en de totale bevolking. Hogere of lagere huwelijksleeftijden voor vrouwen en daarmee samenhangend minder of meer kinderen per gezin, hebben bij een gegeven vruchtbaarheidspatruon geen gevolgen voor de constructie van betrouwbare bevolkingsseries met behulp van de homeostatische methode. Wel kunnen geboortecijfers fluctueren.

Aan de laatste opmerking is nog toe te voegen dat veranderingen in de huwelijksleeftijd een middel zouden kunnen zijn om veranderingen in het geboortecijfer - en natuurlijk ook omgekeerd - bij benadering te traceren. De voornaamste voorwaarde, waaraan bij dergelijke schattingen voldaan moet worden, is dan dat zich in de tussenliggende periode geen wijzigingen in het sterfjepatruon hebben voltrokken. Men moet er rekening mee houden dat wanneer de sterfte voor de ene leeftijdsgroep verandert en voor de andere niet, ofschoon op het vlak van de vruchtbaarheid alles bij hetzelfde blijft, in de geboortecijfers wel wijzigingen kunnen optreden.

De formule toegepast op de ondertrouwgegevens

Na de toelichting van de te hanteren formule, is thans de kwestie aan de orde op welke gegevens ze toegepast kan en moet worden. De noodzakelijke ingrediënten zijn beschikbaar. Zoals eerder in hoofdstuk 3 besproken, verdienen de *ondertrouwgegevens* om verschillende redenen de voorkeur boven een niet steeds consistente huwelijksreeks. Zo wensten veel bruidsparen die in de stad thuis hoorden, in het derde kwart van de zeventiende eeuw in een landelijke omgeving te trouwen.

Een ander storend probleem bij gebruik van huwelijksstellingen is dat naderhand niet steeds in de registers werd aangetekend dat paren die in ondertrouw gingen, inderdaad zijn getrouwd. Overeenkomstig hoofdstuk 3 zullen de ondertrouwgegevens vanwege ingrijpende veranderingen in het sterfteniveau, die zich met name omstreeks 1700 voltrokken, maar overigens moeilijk precies te traceren zijn, betrekking dienen te hebben op 'jongemannen' en 'jongedochters' die in ondertrouw gingen.

De totalen eerste huwelijken zijn ontleend aan tabel 3.2. De aantallen bruiden en bruidegoms voor een eerste huwelijk en de aantallen trouwlustige weduwnaars en weduwen werden niet gecorrigeerd zoals dat voor sommige jaren in tabel 3.1 wel het geval was. Om de aantallen ondertrouw voor eerste huwelijk vast te stellen, werden de verhoudingen tussen eerste huwelijken en hertrouwen van tabel 3.2 op de gegevens voor alle huwelijken in tabel 3.1 toegepast.

De ondertrouwtotalen van alle huwelijken in de berekeningen benaderen de opgaven in kolom 6 van die tabel, aangezien vanwege mogelijke dubbeltellingen tot 1691 (zie staat 3.2) de ondertrouwen in de Waalse kerk voor 65 procent en die in de Engels-Schotse kerk voor 85 procent in de cijfers zijn meegeteld.

Voor de jaren na 1691 figureren Walen, Engelsen en Schotten reeds in de registers onder de Nederlands hervormden en kon dus zonder meer van kolom 3 van tabel 3.1 worden uitgegaan.

Voor een duidelijk overzicht van de toegepaste gegevens zijn in de eerste drie kolommen van tabel 4.1 de totalen voor alle huwelijken, de percentages voor het eerst huwenden en de daarvan afgeleide aantallen ‘eerste’ huwelijken weergegeven. Daarbij is nog een (partiële) aanpassing doorgevoerd. Doordat de registratie van de ondertrouwen in november 1691 op andere leest werd geschoeid, valt de huwelijksstatistiek in twee delen uiteen.

Om toch met één *consistente reeks* voor de periode tot 1810 te kunnen werken, zijn de gegevens in kolom 4 van tabel 4.1 van het oude regime (dus van vóór november 1691) met 17,14 procent verlaagd. Bij vergelijking van verschillende categorieën huwelijken vóór en na 1691 bleek immers in hoofdstuk 3 het aandeel van bruidsparen van buiten immers met dat percentage van de oorspronkelijke totalen te zijn gedaald. Op die reeks is in kolom 4 tenslotte de formule

$$vh_i [= (o_i + 1,86*o_{i-1} + 1,15*o_{i-2} + 0,36*o_{i-3}) / 4,37]$$

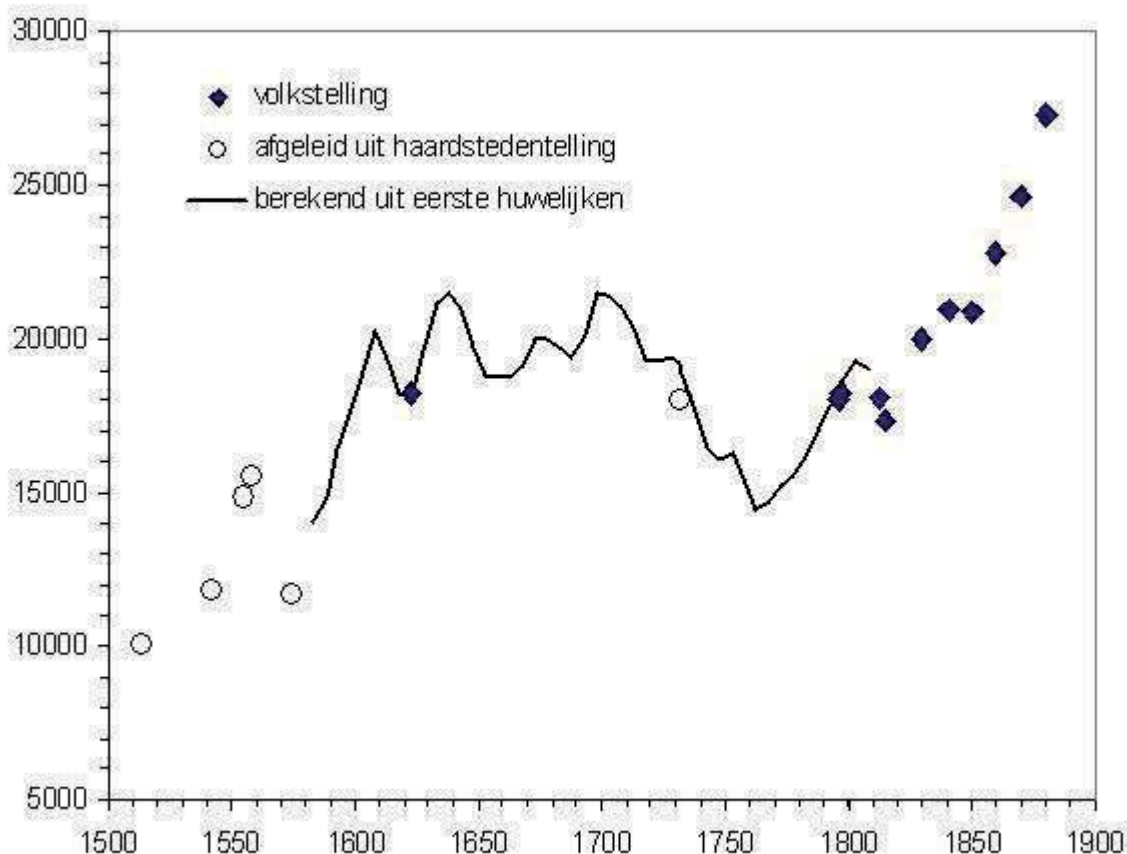
toegepast en zijn de vruchtbare huwelijken per interval van vijf jaar tot 1810 berekend (kolom 5).

Extrapolatie aan de hand van deze gegevens resulteerde in *twee bevolkingsreeksen* voor 1581-1810. De eerste, die gebaseerd is op de volkstelling van 1622 (= 18.270 inwoners), geeft 1,9 procent hogere uitkomsten dan de reeks die op de volkstelling van 1797 (= 18.014 inwoners) berust (kolom 7). Bij een afstand van een en driekwart eeuw is dit een gering verschil. Het blijft dan ook binnen de marges die eerder voor Amsterdam en Engeland zijn gevonden.

Er bestond geen bezwaar beide reeksen voor Dordrecht te middelen (zie kolom 8 van tabel 4.1).

De inwonertallen vóór 1596 behoeven enige aanvullende toelichting vanwege de povere kwaliteit van de huwelijksdata in de jaren 1570. Een ander aspect is dat het inwonertal voor 1581-1585 alleen op basis van de huwelijken in drie in plaats van vier aaneengesloten intervallen is vast te stellen. Onzekerheid bestaat in hoeverre verhogingen voor huwelijken in de jaren zeventig wel geheel op hun plaats zijn. Voor 1571 en 1572 waren in het geheel geen gegevens voorhanden, maar die voor 1573-1575 zijn wel bijzonder hoog, waarbij het aantal hertrouwenden voor de jaren zeventig opvallend laag was. De aanduidingen over de burgerlijke staat van bruiden en bruidegoms waren aanvankelijk namelijk zeer onvolledig (zie hoofdstuk 3). Daarom is bij het interval 1571-1575 volstaan met de laatste drie jaren ervan. Verder berust de constructie van het inwonertal van 1581-1585 op slechts drie intervallen van de vruchtbare huwelijken en daarvoor geldt de formule

$$vh_{1581/5} = (o_{1581/5} + 1,86*o_{1576/80} + 1,15*o_{1571/5}) / 4,01$$

Grafiek 4.1. Bevolkingsomvang van Dordrecht, 1514-1880.

De gegevens die tabel 4.1 omtrent de bevolking van Dordrecht in de periode 1576 – 1810 naar intervallen van vijf jaar bevat, zijn in grafiek 4.1 visueel weergegeven. De grafiek en tabellen mogen hun eigen taal spreken; hier wordt met het noemen van enkele karakteristieken volstaan. Een uitvoeriger bespreking van de uitkomsten is te vinden in deel 2, hoofdstuk 3 ‘De bevolking: van raadsels naar oplossingen’ van de *Geschiedenis van Dordrecht* (1998).

Bij de thans beschikbare bevolkingscijfers is het aannemelijk dat Dordrecht zich omstreeks 1580 uit een diep dal omhoog begon te werken. De stad zal toen nog geen 14.000 inwoners hebben geteld. Twintig jaar eerder had de Merwestad een bevolking van bijna 16.000 inwoners (tegen ruim 11.000 in 1514). In 1575 was het inwonertal evenwel drastisch gedaald, wellicht tot minder dan 12.000. De jaren zestig en met name in de beginjaren van de Opstand tegen Filips II waren dus voor de stad in vele opzichten zeer ongunstig. Het herstel daarna bracht de stad grote bedrijvigheid en welvaart. Bij het ingaan van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) telde Dordrecht ongeveer 20.000 inwoners. Die omvang is nadien gedurende ongeveer 250 jaar nog maar weinig geëvenaard of overtroffen. Dat gebeurde met ongeveer 21.000 inwoners in 1631-1640, bij 20.000 inwoners in 1671-1675 en tenslotte in 1691-1715 toen de bevolkingsomvang schommelde tussen 20.000 en bijna 22.000. Over het algemeen was de stad gedurende de achttiende eeuw minder volkrijk dan in de 100 jaar ervoor. Een dieptepunt waren de jaren 1761-1765, toen Dordrecht niet meer dan 14.500 ingezete-

nen telde. De decennia daarna gaven een langzaam, maar wel gestadig herstel te zien: kort na 1800 was het inwonertal tot ruim 19.000 gestegen. Het zou echter tot voorbij het midden van de negentiende eeuw duren, voordat de stad de bevolkingspieken van 1631-1640 en omstreeks 1705 weer zou bereiken en in voortdurend stijgende lijn blijvend achter zich heeft gelaten.

Nu de omvang van de bevolking voor Dordrecht vanaf de zestiende eeuw is vastgesteld⁵⁹, resteert de vraag of combinatie van deze gegevens met de doop- en begrafenis-aantallen een redelijk betrouwbaar beeld van het geboorte- en sterfteniveau oplevert. In tabel 4.2 zijn de bevolkingsgegevens uit tabel 4.1 en de doopaantallen en de totalen van het begraven (respectievelijk kolom 9 van tabel 1.1 en kolom 4 van tabel 2.1) opgenomen. De tabel bevat verder benaderende waarden voor de *geboorte- en sterftcijfers* en voorts geboorte- en migratiesaldi die van de eerder genoemde reeksen zijn afgeleid. In staat 4.1 zijn die gegevens voor perioden van (in principe) 25 jaar weergegeven. De doop- en begraafcijfers zijn hierbij als substituut van geboorte- en sterftcijfers gepresenteerd.

In hoeverre is dat terecht? Wanneer, zoals in hoofdstuk 1 naar voren kwam, de doopaantallen voor de tweede helft van de zeventiende eeuw nagenoeg volledig zijn en de ‘geboorte’cijfers voor die tijd in staat 4.1 daardoor niet ver bezijden de waarheid zijn, dan is de uitspraak plausibel dat het geboortenniveau gedurende de gehele eeuw minstens 42 promille is geweest. Voor het eind ligt de uitkomst iets lager, maar nadere beschouwing leert dat de daling van het geboortecijfer die in de eerste helft van de achttiende eeuw plaatsvond, reeds in 1696-1700 was ingezet. In hoofdstuk 1 is al opgemerkt dat voor sommige jaren vóór 1650 de doopaantallen te laag zijn. Wanneer het geboortecijfer 42 promille of meer heeft bedragen, dan is alles bijeen tussen 1600 en 1650 tenminste 10 procent van de dopen (geboorten) niet in de registers die voorhanden zijn, opgetekend. Voor de jaren daarvóór is dat zelfs op het dubbele te ramen.

Staat 4.1 ‘Geboorte’- en ‘sterfte’promillages en ‘geboorte’- en ‘migratie’saldi per 25 (20) jaar voor Dordrecht van 1581 tot 1800

	geboortepromillage	sterftepromillage	geboortesaldi	migratiesaldi
1581-1600	34,9			
1601-1625	38,0			
1626-1650	38,1	48,4 (1636/50)	-10,3 (1636/50)	4,6 (1636/50)
1651-1675	42,8	52,2	-9,4	10,1
1676-1700	40,7	42,0	-1,3	4,3
1701-1725	33,6	37,8	-4,2	-0,1
1726-1750	31,2	37,0	-5,8	-1,1
1751-1775	30,2	32,1	-1,9	-0,3
1776-1800	32,9	33,2	-0,3	8,7

Gezien de beschikbare documentatie en de werkwijze die daarom gevolgd moest worden, zijn de cijfers omtrent de mortaliteit op zich van een lager gehalte dan die aangaande het dopen c.q. geboorten. De aantallen doden voor de jaren tot 1681 zijn in verregaande mate gereconstrueerd. Niettemin zijn de hierboven in staat 4.1 genoemde

sterftecijfers in breder verband bezien aannemelijk. Een eerdere toets die voor de reconstructie van de cijfers gunstig uitpakte, was dat het berekende aantal doden tijdens de pestepidemie van 1636-1637 goed past bij een vermelding voor die jaren door voormalig stadsarchivaris Van Dalen, vermoedelijk naar opgaven uit die tijd. Dat zou er ook op duiden dat cijfers van tijdgenoten over pestepidemieën betrouwbaarder kunnen zijn dan historici meestal menen.⁶⁰

Volgens staat 4.1 bedroeg de sterfte in decennia rond 1650 gemiddeld jaarlijks ongeveer 50 promille. Het cijfer zal niet te hoog zijn uitgevallen. In perioden waarin pestepidemieën regelmatig terugkeerden, was de mortaliteit – dus ook vóór 1600 - over het algemeen hoog.

Blijkens een globaal overzicht dat L. Noordegraaf en G. Valk aan de hand van literatuur over Hollandse steden samenstelden, werd Dordrecht in de periode 1450-1500 in zes onderscheiden jaren, in het tijdvak 1501-1550 twee jaren, tussen 1551 en 1600 acht jaren, tussen 1601 en 1650 eveneens acht en tenslotte in de periode 1651-1665 vijf jaren door de pest bezocht.⁶¹ In ruim twee eeuwen (1450-1665) waren er 29 pestjaren, dat wil zeggen één op elke 7 à 8 jaar! Daarbij is alleen de eerste helft van de zestiende eeuw met niet meer dan twee pestjaren (1509 en 1530) een gunstige uitzondering. Na 1668 zou de pest geheel uit Holland zijn verdwenen. Gedurende de daarop volgende jaren was tot 1680 de mortaliteit in Dordrecht wel wat lager, maar bleef ze toch nog hoog. Dat laatste zal aan andere besmettelijke ziekten zijn toe te schrijven. Pas na 1680 is de sterfte aanmerkelijk gaan dalen.

De verlaging van de mortaliteit wordt niet, zoals sommigen wellicht geneigd zijn te denken, veroorzaakt door de overgang van een statistiek die ten dele op schattingen berust, naar volledige tellingen van de mensen die in Dordrecht een laatste rustplaats vonden. Dat de sterfte na 1680 daalde, vindt bevestiging in - aanvankelijk spaarzame – statistische gegevens voor Amsterdam.⁶² Een omgekeerd verband lijkt meer aannemelijk. Verminderde sterfte zou juist de gelegenheid hebben geschapen om ook aan begrafenissen van armen meer aandacht te schenken en deze ook op te tekenen. Het verdwijnen van (pest)epidemieën heeft aanzienlijk tot gunstiger leefomstandigheden bijgedragen.

Veranderingen staan veelal niet op zich. Het ene verschijnsel roept het andere op. Zo werd lagere mortaliteit spoedig gevolgd door daling van het geboorteniveau en ontstond in de jaren 1681-1705 – niet zonder sociale dwang - een *nieuw demografisch evenwicht*. De invoering van een belasting op het trouwen en hogere huwelijksleeftijden voor vrouwen zijn in dat verband veelzeggend (zie hoofdstuk 3).

Hoe effectief hogere huwelijksleeftijden van vrouwen op het kindertal is, laat het volgende voorbeeld zien. Indien tussen 1680 en 1810 wel de hoogte van de sterfte maar niet het sterftepatroon veranderd is, dus dat daarbij de verhoudingen tussen de verschillende leeftijdscategorieën ongewijzigd bleven, dan betekent een stijging van de huwelijksleeftijd van 24,5 naar 27 jaar in die periode en een geboortecijfer van 34,8 promille rond 1810, een geboortecijfer dat aanvankelijk 42 promille was. In dit cijfer, waarmee eerdere opgaven inderdaad worden bevestigd, is rekening gehouden met de hogere vruchtbaarheid van jongere vrouwen.⁶³ Als gevolg van uitstel van het huwelijk voor vrouwen bleven, met uitzondering van de overgangsjaren, geboortetekorten nog lang kenmerkend voor de demografische verhoudingen van die tijd. Pas na 1785 zijn overschotten af en toe voorgekomen (zie tabel 4.2). Opmerkelijk is dat in die periode

er weer sprake is van een positief migratiesaldo, wat voor de zeventiende eeuw met zijn grote geboortetekorten normaal was geweest (zie staat 4.1).

Na het voorgaande mogen we als conclusie formuleren dat de bevolkingstotalen die met behulp van de huwelijksstatistieken werden geconstrueerd, niet alleen de contouren van de groei van de stad Dordrecht zichtbaar maken, maar dat ze in combinatie met de statistieken omtrent het dopen en begraven ook de demografische mechanismen die daarachter schuil gaan, blootleggen. Ondanks alle beperkingen zijn de registers van de kerken en van het gerecht in Dordrecht dus goed bruikbaar voor een demografische reconstructie van de stad in haar vóór-statistisch verleden.

Gouden penning, geslagen ter gelegenheid van de gouden bruiloft van de Dordtse burgemeester Anthony Repelaer en Hester Coymans op 18 september 1724; (Collectie DiEP, 551-50294).

Noten

GAD : Gemeente Archief Dordrecht

- 1 Naast Amsterdam (H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad*, Amsterdam-Dieren 1985) is Dordrecht thans onder de Hollandse steden een gunstige uitzondering.
- 2 Voor Deventer en Amsterdam bestaan katholieke doopboeken van vóór 1572.
- 3 Zie Carolien Koopmans, *Dordrecht 1811-1914. Een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum, 1992), 238-243
- 4 J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht* (Dordrecht, 1931-1934), 92, 709, 714-719, 723, 779-781
- 5 Ibidem, 780-781
- 6 Ibidem, 796-797
- 7 Ibidem, 801
- 8 I.M.P.A. Wils, *Geschiedenis van Rooms-Katholiek Dordrecht tijdens en na de hervorming* (Westmalle, 1925) 9-11
- 9 *Archief aartsbisdom Utrecht* 18 (1890) 35 en 11 (1883) 65
- 10 A. van Deursen, *Van bavianen tot slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen, 1974) 23, 135-136; J.A. de Kok in het debat met A.M. van der Woude c.s. over numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726, *A.A.G. Bijdragen* 13 (Wageningen, Afdeling Agrarische geschiedenis 1965) 171
- 11 Wils, *o.c.*, 12-14
- 12 H.P.H. Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek* (Zutphen, 1979) 14-16
- 13 Wils, *o.c.*, 19
- 14 Van Dalen, *o.c.*, 821-823, is op verschillende punten weinig genuanceerd waardoor sommige zaken moeilijk met elkaar vallen te rijmen.
- 15 Ibidem, 807-809
- 16 GAD, Archief 5, inv. nr 650
- 17 GAD, Archief 4, inv. nr. 169A
- 18 J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen, 1964) 303
- 19 GAD, Archief 11, inv. nr. 78 en 79
- 20 S. Hart, 'Bronnen voor de historische demografie van Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw. Inleiding gehouden op 24 mei 1965 voor de Historische Demografische Kring' (gestencild manuscript)
- 21 GAD, Archief 11, inv. nr. 86
- 22 Zie *Classicale acta 1573-1620. Particuliere synode Zuid-Holland. I: Classis Dordrecht 1573-1600* (Den Haag, 1980), XXI-XXV
- 23 Hart, *o.c.*, 2

- 24 GAD, Archief 9, inv. nr. 899, 19 en 22 november 1603
- 25 GAD, Archief 3, inv. nr. 46, f 162v, 6 september 1636 en f 164v, 7 oktober 1636
- 26 Van Dalen, *o.c.*, 896
- 27 GAD, Archief 3, inv. nr. 69, f 46, 26 mei 1704. Van Dalen (*o.c.*, 707) schrijft abusievelijk dat het kerkhof van de Grote kerk in 1700 buiten gebruik is gesteld. Dat is echter vier jaar later gebeurd. In 1632 was overigens al het besluit gevallen het gedeelte van het kerkhof aan de kant van de Voorstraatshaven te slechten en te bestraten ten behoeve van de korenmarkt. Zie Archief 3, inv. nr. 46, f 46, f 62v, 24 maart 1632
- 28 Van Dalen, *o.c.*, 720; C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht* (Zaltbommel, 2 dln. 1974), 605
- 29 GAD, Archief 27, inv. nr. 1691, rekening over 1601 en 1602, f 18-19
- 30 A.C. Drogendijk, *De verloskundige voorziening in Dordrecht van ± 1500 tot heden* (Amsterdam, 1935) 264-266
- 31 Hart, 'Bronnen voor de historische demografie', 7, die voor Amsterdam een getal van 191 doodgeborenen in 1777 noemt. Dit getal is gerelateerd aan een corresponderend inwonertal ontleend aan Nusteling, *Welvaart* 242
- 32 GAD, Archief 134 (Keuren en verordeningen), inv. nr. 40, nr. 1, 24 mei 1635
- 33 GAD, Archief 134, 8 februari 1662/ 25
- 34 GAD, Archief 134, inv. nr. 21, nr. 28 en inv. nr. 3, nr. 10, 31 juli en 28 augustus 1666
- 35 GAD, Archief 134, inv. nr. 21, nr. 38, 25 september 1714
- 36 GAD, Archief 134, inv. nr 9, nr. 9
- 37 GAD, Archief 134, inv. nr. 45, nr. 49, 3 maart 1795
- 38 Van Dalen, *o.c.*, 896-897. Van dezelfde schrijver 'Oude maatregelen in Dordrecht tegen de pest' in *Vragen van de dag* 15 (1900) 125-129. Zie ook A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800' in *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem, 1980), 144 en L. Noordegraaf en G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen, 1988) 225-230
- 39 A.Th. van Deursen, 'Kerk of parochie. De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek' in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 534
- 40 Zie de Publieke ordinantie op het trouwen van omstreeks 1580.
- 41 H.P.H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam-Dieren, 1985) 73. Voorts R. Willemsen, *Enkhuizen tijdens de Republiek. Een economisch-historisch onderzoek naar stad en samenleving van de 16^e tot de 19^e eeuw* (Hilversum, 1988), 99: 'vooral in de jaren 1568-1584 was het maatschappelijk leven [in Enkhuizen] danig verstoord; pas vanaf 1585 was de tijd weer rijp voor expansie en verdere groei'.
- 42 Zie diens *Proeven van politieke rekenkunde, vervat in drie verhandelingen over de menigte des volks in de provincie van Hollandt en Westvrieslandt; de probable leeftyt der weduwen, de duurzaamheid der huwelyken (...) als meede over de waardye van lyfrente in proportie van losrente (...)*, Den Haag 1748. Verder heeft Nusteling in de jaren 1980 met hulp van enkele studenten van de universiteit van Nijme-

- gen (naast dopen) huwelijken (ondertrouwen) in Dordrecht en andere Hollandse steden geteld.
- 43 Hart, 'Bronnen voor de historische demografie', 9
 - 44 Willemsen, *o.c.*, 103-105
 - 45 GA Den Haag, Inventaris DTB 's Gravenhage, Scheveningen en Loosduinen 1598-1811, Inleiding
 - 46 GAD, Archief 3, inv. nr. 60 (Resoluties van de oudraad), f 78, 19 februari 1690
 - 47 GAD, Archief 3, inv. nr. 63, f 149-153, 3 oktober 1696
 - 48 GAD, Extract uijt 't klepboek 18 december 1691 in Archief 11, inv. nr. 87, f 2
 - 49 GAD, Archief 3, inv. nr. 61, f 17, 22 juli 1693
 - 50 GAD, Extract uijt 't klepboek 10 december 1694 in Archief 11, inv. nr. 87, f 87
 - 51 GAD, Extract uijt 't klepboek 10 december 1694 in Archief 11, inv. nr. 87, f 3
 - 52 Zie Geschiedenis van Dordrecht, deel 2, Dordrecht/Hilversum, 1998, 66-70
 - 53 Hart, *o.c.*, 12-14
 - 54 GAD, Archief 3, inv. nr. 62, f 470, 10 mei 1694 en f 196, 27 juli 1695
 - 55 GAD, Archief 5, inv. nr. 650
 - 56 Meer over deze kwestie vindt men in *Geschiedenis van Dordrecht* dl 2, 91-102
 - 57 Koopmans, *Dordrecht 1811-1914*, 238-243
 - 58 Voor de literatuur zij verwezen naar W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies, *Geschiedenis van Dordrecht* deel 2, 401-40, en naar Hubert P.H. Nusteling 'Fertility in historical demography and a homeostatic method for reconstituting populations in pre-statistical periods' in *Historical Methods*, a journal of quantitative and interdisciplinary history 38 (2005), 126-142.
 - 59 De bevolkingscurve in grafiek 4.1 kan op enkele punten verschillen van grafiek 3.1 in deel 2, hoofdstuk 3 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen' in *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, p. 80. In de berekeningen van de daar gebruikte bevolkingstotalen zijn de huwelijkscohorten 0_{i-2} en 0_{i-3} per abuis buiten beschouwing gebleven, waarbij hun gewichten (1,15 en 0,36) aan 0_{i-1} zijn toegevalen. De curve in grafiek 3.1 is gebaseerd op voortschrijdende gemiddelden, waarom eerdere conclusies omtrent het bevolkingsverloop gehandhaafd kunnen blijven. Op onderdelen zijn er hier en daar wel verschillen.
 - 60 Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 49-53
 - 61 Ibidem, 225-228
 - 62 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid* 242; Noordegraaf en Valk, *o.c.*, 55
 - 63 De vruchtbare periode voor vrouwen was doordat zij toen gemiddeld op ongeveer 24,5 jarige leeftijd trouwden, tot 1680 2,5 jaar, dat wil zeggen 16,7 procent (= $2,5/15$), langer dan omstreeks 1815 het geval was. Conform de bijdrage in de vruchtbaarheid voor de verschillende leeftijdsgroepen in de formule van vh_i is het percentage van 16,7 procent met de factor 1,278 te vermenigvuldigen, hetgeen resulteert in een percentage van 21,3. Aldus zou het geboortecijfer van 34,8 promille voor 1806-1810 te verhogen zijn met 21,3 procent, hetgeen 42,2 promille (= $34,8 * 1,213$) oplevert. Deze uitkomst stemt overeen met het geboortecijfer in 1676-1680.

Lijst van staten

Staat 1.1 De aantallen dopen van de katholieken vergeleken met andere Dordtse kerken, 1698-1809

Staat 1.2 Doopsels in de lutherse kerk (absolute en relatieve omvang) en schattingen van het aantal lutheranen in Dordrecht, 1698-1809

Staat 1.3 Godsdienstige gezindten in Dordrecht absoluut en (tussen haakjes) relatief volgens de volkstellingen van februari 1815, van 1812 en van 1809

Staat 1.4 Doopsels (van volwassenen) bij de doopsgezinde gemeente te Dordrecht, 1626-1690

Staat 1.5 Besnijdenissen door Abraham David First en M.P. van Goch

Staat 1.6 Tweelingen onder de dopelingen van de gereformeerde kerk te Dordrecht, 1631-1740

Staat 2.1 Aantallen doden begraven bij (in) de Grote Kerk en de Nieuwkerk, 1691/95 en 1706/10

Staat 2.2 Verhouding van de aantallen doden volgens de begraafboeken van de Grote Kerk en de Augustijnenkerk (=GK/AK), 1636-1695

Staat 2.3 Aandeel van de Nieuwkerk in de begrafenissen in Dordrecht, 1682-1694

Staat 2.4 Jaren met hoge sterfte te Dordrecht in de zeventiende en achttiende eeuw

Staat 2.5 Procentuele verdeling van de begrafenissen in de Augustijnenkerk over de twaalf maanden van het jaar, 1695-1811

Staat 2.6 Maanden met meer dan 10 procent van de jaarlijkse sterfte te Dordrecht, 1636-1810

Staat 2.7 Verdeling van begrafenissen in Dordrecht naar mannen, vrouwen en kinderen, 1649-1801

Staat 3.1 Ondertrouwen onderscheiden naar kenmerken aangaande binding met Dordrecht in de periode 1600-1800

Staat 3.2 Procentueel aandeel van de verschillende categorieën bruidsparen die minder nauw bij Dordrecht betrokken waren, 1600-1800

Staat 3.3 Ondertrouwen in de kleinere Dordtse kerken wel of niet voorkomend in de registers van de Nederduitse gereformeerde kerk en die van het gerecht aangaande ‘onderscheiden gezindten’

Staat 3.4 Huwelijken in Dubbeldam gesloten waarvoor elders werd aangetekend, 1631-1700

Staat 3.5 Burgerlijke staat van mannen en vrouwen bij ondertrouw in Dordrecht, 1575-1655 en 1780-1800 (absolute aantallen en - tussen haakjes – percentages)

Staat 3.6 Enkele steekproefgegevens omtrent huwelijksleeftijden (in jaren) van Dordtse bruidegoms en bruiden bij eerste huwelijk, 1680-1720

Staat 3.7 Gemiddelde leeftijd (in jaren) van vrouwen in Dordrecht bij eerste huwelijk, 1813-1910

Staat 4.1 ‘Geboorte’- en ‘sterfte’promillages en ‘geboorte’- en ‘migratie’saldi per 25 (20) jaar voor Dordrecht van 1581 tot 1800

Lijst van tabellen

Tabel 1.1 Aantal dopelingen (geboorten voor doopsgezinden) in Dordrecht en Dubbeldam, per jaar onderscheiden naar denominatie, 1574-1811

Tabel 1.2 Aantallen dopelingen naar geslacht per jaar te Dordrecht en Dubbeldam, 1574-1811

Tabel 1.3 Absolute aantallen dopelingen per decennium per maand te Dordrecht (zonder Dubbeldam), 1581-1810

Tabel 1.4 Relatieve aantallen dopelingen per decennium per maand te Dordrecht (zonder Dubbeldam), 1581-1810

Tabel 1.5 Absolute aantallen dopelingen per decennium per maand te Dubbeldam, 1631-1810

Tabel 1.6 Relatieve aantallen dopelingen per decennium per maand te Dubbeldam, 1631-1810

Tabel 2.1 Aantal begravenen / doden per jaar volgens de begraaf- en dodenboeken van de verschillende kerken in Dordrecht en directe omgeving, 1617-1811

Tabel 2.2 Aantal begravenen / doden per jaar volgens de begraaf- en dodenboeken van de verschillende kerken in Dordrecht en directe omgeving (= Dubbeldam, Wioldrecht, De Mijl) onderscheiden naar mannen, vrouwen en kinderen, 1617-1811

Tabel 2.3 Absolute aantallen begravenen / overledenen per tien jaar, onderscheiden naar mannen, vrouwen en kinderen volgens de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerken te Dordrecht, 1641-1810

Tabel 2.4 Procentuele verdeling van de begravenen / overledenen per tien jaar naar mannen, vrouwen en kinderen volgens de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerken te Dordrecht, 1641-1810

Tabel 2.5 Verdeling van de overledenen (absolute aantallen) over de maanden van het jaar naar de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerken te Dordrecht per tien (vijf) jaren, 1636-1810

Tabel 2.6 Procentuele verdeling van de overledenen over de maanden van het jaar naar de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerken te Dordrecht per tien (vijf) jaren, 1636-1810

Tabel 2.7 Verdeling van de overledenen (absolute aantallen) over de maanden van het jaar naar de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerk te Dubbeldam per tien jaren, 1711-1810

Tabel 2.8 Procentuele verdeling van de overledenen over de maanden van het jaar naar de begraafboeken van de Nederlands hervormde kerk te Dubbeldam per tien jaren, 1711-1810

Tabel 3.1 Aantallen ondertrouwen per jaar in Dordrecht, mede onderscheiden naar gezindte, en in de directe omgeving, 1573-1811

Tabel 3.2 Aantallen bruidegommen en bruiden per jaar onderscheiden naar eerste huwelijk en hertrouwen volgens de registers van de Nederlands hervormde kerk en het Gerecht (inclusief de zogenaamde onderscheiden gezindten) te Dordrecht en omgeving (= Dubbeldam, Wioldrecht en De Mijl), 1573-1811

Tabel 3.3 Absolute aantallen bruidegommen en bruiden per tien jaar, onderscheiden naar eerste huwelijk en hertrouwen volgens de registers van de Nederlands hervormde kerk en van het Gerecht te Dordrecht (inclusief de zogenaamde onderscheiden gezindten), 1581-1810

Tabel 3.4 Procentuele verdeling van bruidegommen en bruiden per tien jaar, naar eerste huwelijk en hertrouwen volgens de registers van de Nederlands hervormde kerk en van het Gerecht te Dordrecht (inclusief de zogenaamde onderscheiden gezindten), 1581-1810

Tabel 3.5 Ondertrouwen in de Nederlands hervormde kerk te Dordrecht, onderscheiden naar eerste huwelijk of hertrouw van de partners, 1585-1655 en 1780-1800

Tabel 3.6 Aantallen ondertrouwen per maand van de Nederlands hervormde kerken te Dordrecht, 1573-1811

Tabel 3.7 Verdeling van de ondertrouwen over de maanden van het jaar per decennium (na 1580) van de Nederlands hervormde kerk te Dordrecht, 1573-1810

Tabel 3.8 Procentuele verdeling van de ondertrouwen over de maanden van het jaar per tien jaar (na 1580) van de Nederlands hervormde kerk te Dordrecht, 1573-1810

Tabel 4.1 Constructie bevolking van Dordrecht 1581-1810

Tabel 4.2 Geboorte-, sterfte- en migratiecijfers van Dordrecht 1581-1810

